

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI

TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

O. Hallyýewa

Dag senagatynyň ykdysadyýeti

Hünär: Ýer üsti dag işleri ,geologiki kartalaşdyrma.

Aşgabat – 2010

Giriş

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň gelejegi bolan ýaşlaryň, dünýäniň ösen talaplaryna laýyk gelýän derejede bilim almagy üçin ähli şertler döredilýär.

Hormatly Prezidentimiz döwlet başyna geçen ilkinji gününden bilime, ylyma giň ýol açdy, Türkmenistanda milli bilim ulgamyny kämilleşdirmek boýunça düýpli özgertmeler geçirmäge girişdi.

Türkmenistanyň Prezidenti G.Berdimuhammedowyň „Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda“ 2007-nji ýylyň 15-nji fewralyndaky permany bilim ulgamyndaky düýpli özgertmeleriň başyny başlady.

Häzirki wagtda milli bilim ulgamyndaky döwrebap özgertmeler ýaş nesiliň ýokary derejede ylym-bilim almagyna, giň dünýä garaýyşly, edepli, tämiz-ahlakly, hünärmenler bolup ýetişmeklerine mümkinçilik döredýär.

Tebigy resurslar, birinji nobatda mineral çig mallar, dünýä swilizasiýanyň esasy düzýärler we onuň gelejegini kesgitleýär. Tebigy mineral çig malynyň potensialynyň doly derejede ulanylmagy ylmy-tehniki progressyň ösüşiniň derejesi bilen bagly.

Ýurdyň maddy üpjünçiligi, onuň ykdysady özbaşdaklygy, dünýä birleşikde geosyýasat orny köplenç ýeriň

astyndaky baýlyklary bilen we olary gazyp almak toplumy serişdeleriň barlygy bilen kesgitlenýär.

Türkmenistanyň mineral çig mal resurslary halk hojalygynyň üstünlikli ösüş we halkara hyzmatdaşlyk üçin berk fundamentini düzýärler.

Mineral çig mal resurslaryň strategiýa ähmiýetinde geologiýanyň rolyny ösdürýär. Döwlet geosyýasat höweslerini artdyrýar hem-de gyzyklanma döredýar. Milli baýlyklary hem döwletimiziň girdeýjini ösdürmek üçin döredilen çig mal bazasyny we geologiýa barlag işlerini giňeltmeli we olaryň netijeliligini ýokarlandyrmalydyr.

Geologiýa pudagynyň netijeliligi diňe ylmy işleriniň netijelerine, ylmy tehniki progresynyň üstünliklerine bagly däl, emma, geologiýa işleriniň ykdysady, planlaşdyrma, dolandyрма, gurnama derjesini gowylandyrmak derejesine baglydyr.

Geologiýa gullugy ep-esli pudaklaýyn aýratynlyklaryna eýedir. Olar birinji nobatda geologiýa gullugynyň roly we halk hojalykda tutýan ýeri bilen , pudaklaýyn arabaglanyşygy bilen , peýdaly magdanlaryň barlanan gorlaryň gymmatlygy bilen , kânleriň tebigy aýratynlyklary bilen kesgitlenýär.

Bu hemmesi bilelikde geologiýa barlag işleriniň gözleg we barlag işleriniň usulyna, tehnologiýa, tehnikasyna, aýgtyly täsir edýär.

Geologiýa barlag işleriň ýokary köp zähmetliligi, olaryň önümçiliginiň çylşyrymly şertleriň ykdysady, gurnama, normirleme, zähmet tölegine geologiýa kärhanalarda aýratyn ähmiýetlidir.

Berlen ders hemme geologiki , tehniki dersler bilen bagly. Onuň esasy maksady- geologiýa gullugynyň geljekki işgärlerini döwrebap ykdysady , planlaşdyрма usullaryny öwretmek.

I Bölüm

Dag senagaty halk hojalygynyň ulgamynda.

1.Halk hojalygynyň pudaklaýyn gurluşy

Halk hojalygy – bu önümçilik pudaklaryň we önümçilik däl pudaklaryň bileleşigidir.

Önümçilik pudaklara – maddy baýlyklary haryt görnüşinde, önüm, elektrik energiýa, ýüki daşamak we ş.m. görnüşinde döredýän pudaklar degişli.

Önümçilik däl sfera galan pudaklar - maddy baýlyklary döretmeýän (sungat, medisina, bilim, sport we ş. m.) degişli. Maddy önümçiliginiň pudaklary önümçiliginiň şertlerini döredýän we sarp edijilik zatlary döredýän pudaklara bölünýärler. Ýerine ýetirýän işleriniň häsiýetiniň tapawudy boýunça halk hojalygyň pudaklarynyň toparlanyşy düzülýär. Olaryň arasynda esasy pudaklara: senagat, oba hojalyk, gurluşyk, transport, maddy tehniki üpjünçiligi, aragatnaşyk, söwda; jemgyýetçilik iýmit we başgalar degişli.

Halk hojalygyň esasy pudagy - senagatdyr. Milli girdeýjiniň 3 böleginden ikisi senagata degişli. Senagatda esasy önümçilik fondlaryň ýarysy ýygananan hem maddy önümçiligiň hemme işgärleriniň 1/3 işleýär.

Senagatda ulaldylan pudak toparlary, pudaklar we pudakçalar tapawutlanýar. Ulaldylan pudak toparlary senagatyň biri-biri bilen baglanan pudaklar we pudakçylardan döredilen. Mysal üçin, ýangyç senagatyň düzümine kömür, nebit, nebiti gaýtadan işlenýän, gaz, torf pudaklar girýär.

Gara metallurgiýada demir, marganes, metal we başga pudakçylar tapawutlanýar.

Bütewi senagat işleniş we gazyp alnyş bölümlerden düzülýär. Önümiň umumy göwrüminde 91% işleniş senagata, 9% gazyp alma senagata ýetýär.

2.Dag senagatynyň düzümi we gurluşy

Dag magdan senagat öz düzümine aşakdaky pudaklaýyn toparlary alýar: ýangyç senagat, gaz we reňkli metallurgiýa, himiýa we nebithimiýa, senagat gurluş materiallary, aýna we jäs, azyk senagatlary. Gaty peýdaly dag magdanlary gazyp alynmany ýerine ýetirýärler:

- ýangyç senagatda: kömür, slanes, torf kärhanalar;
- gara metallurgiýada - demir, marganes, kwarsit, oda çydaýan toýun we ş.m. kärhanalar;
- himiýa we nebithimiýada - kükürt, fosforit duzlary gazyp alýan kärhanalar;

- aýna we dag senagatda - aýna çykarmak üçin çig maly gazyp alýan kärhanalar;

- iýmit senagatda - duzy gazyp alýan kärhanalar;

Dag magdan senagaty çig mal çeşmeleriniň hem-de önümiň işlenýän etraplarynda ýerleşýär. Ýöne tehniki, ulag, taryh, geografiki we ş.m. aýratynlyklary göz önüne tutulýar.

Tebigy faktorlar peýdaly magdanlaryň gorlaryny we hilini, klimat şertlerini häsiýetleýärler.

Tehniki faktorlar dag işleriniň tehnologiýany, tehnikany häsiýetlendirýärler.

Ulag şertleri ýük geçirme bahasyny, ulagyň iş känligini, ýük geçirmek göwrümini, ýollaryň ýagdaýlaryny häsiýetlendirýärler.

Zähmet resurslary bolsa kânleriň işleýşini üpjün etmeli.

Dag magdan senagaty kânleriň, peýdaly magdanlaryň ýakymly geologiýa-geografiýa ýatýş şertleriniň esasynda ösüş etmelidir.

3. Dag senagatynyň ýerleşşi.

Jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň wajyp şertleriniň biri - senagatyň ýa-da aýry pudagyň öndüriji güýçleri, zähmet resurslary, senagat

önüminiň öndürijisini ykdysady etraplar boýunça dogry ýerleşdirmeli.

Senagatyň ýerleşşi aşakda görkezilen esasy prinsipler bilen kesgitlenýär:

-senagaty çig malyň çeşmelerine we senagat önümi ulanýan etraplara amatly ýakynlaşdyрма;

-döwletiniň tutýan ýeri boýunça her ykdysady raýonyň ykdysady we medeni ösüşini, halkyň gün-günden ösüşiniň gerekligini doly derejede kanagatlandyrmak üçin senagaty planlaýyn ýerleşdirmeli;

-ykdsady etraplar arasynda jemgyýet zähmeti bölmek, olary halk hojalyk ýöriteleşdirmekligini üpjün etmek üçin;

Dag senagatyny ýerleşdirmekde bir topar faktorlar hasaba alynýar. Olaryň arasynda geografiki, taryh, tehniki we başgalar, ýagny käniň aýratynlyklaryny häsiýetlendirýär. Olara aşakdakylar degişlidir:

- tebigy faktorlar, ýagny peýdaly magdanlaryň kâniniň gorlaryny we hil görkezijilerini, tebigy ýatýş şertlerini, howa şertlerini we başga şertlerini häsiýetlendirýän;

-tehniki faktorlar dag işlerini geçirmeginiň tehnologiýasyny, önümçilik prosesleriň awtomatlaşdyrmagyny we toplumlaýyn mehanizasiýany, teknikanyň ösüşini häsiýetlendirýän;

-käni özleşdirmek, etrabyň ulag şertlerini, ulagy ulanmak derejesini, ýüki geçirmek göwrümini we ýüküň aýry görnüşlerini geçirmek gymmatlygyny;

-käni özleşdirmek, etrabyň zähmet resurslary bilen üpjünçiligi, işleýän dag gazyp alýan kärhanalaryň barlygy we ilatyň zähmet tradisiýalary;

Bu faktorlar käni özleşdirmegiň tehniki-ykdysady görkezijilerini kesgitleýärler we olaryň esasynda käni halk hojalyk aýlowyna çekilýär.

Dag senagatynyň kärhanalary peýdaly magdanlaryň kânleriniň esasynda açylmaly, ýagny, olaryň amatly tebigy geografiki ýatýş şertleri, gazyp alynmak şertleri we önümi ulanmak şertleri bolmaly we etraplara ýakyn ýerleşen.

4. Dag senagatynda ylmy-tehniki progressyň manysy we esasy ugurlary.

Häzirki zamanda dag senagatyň netijelikleriniň derňewine görä tebigy çig malda peýdaly goşantlaryň düzümi azalýar hem özleşdirmä çylşyrymly dag-tehniki şertleri bilen özleşdirmek çuňlугy ösýän kânler çekilýär.

Mineral çig malyň ulanylýan göwrüminiň ösüşi döwletiň umumy ilat sanynyň ösüşi bilen, peýdaly goşantlaryň düzüminiň peselmegi bilen baglydyr.

Mineral çig malyň 1 (bir) prosentini gaýtadan işlemek 1 müň manada bahalanýar. Ýokarda aýdylan ýagdaýlaryň hemmesi taýýar önümi almak üçin umumy çykdaýjylaryň ösüşine getirýär (ýagny, onuň gerekligini kanagatlandyrmak üçin).

Tebigaty gorap saklamak halk hojalygynyň in wajyp meselesi bolup durýar. Häzirki zamanda ýer astyndan 6,5-7 mlrd tonna dürli peýdaly magdanlar alynýar, topragyň mlrd tonnalary agdarylyp geçilýär, atmosfera uly derejede ýylylyk goýberilýär. Şonuň üçin dag gazyp alýan kärhanalaryň, baýlaşdyryjy fabrikalaryň işlerinden ykdysadyýete ýetýän zyýanlaryny hasaba almaly we daş-töweregi goramak üçin çäre görmeli.

Bellenilen tendensiýalar dag senagatynyň önünde dag önümçiligi ylmy-tehniki progresiň esasynda güýçlendirmelidir.

Ylmy-tehniki progressi – bu halk hojalygynyň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen ylmy we tehniki üstünlikleri giňişleýin ulanmak esasynda jemgyýet önümçiligi gurnamagyny we dolandyryşyny, onuň gurluşyny, zähmet serişdeleriniň tehnologiýasyny hemmetaraplaýyn üznüksiz kämil etme. Ylmy-tehniki progresiň iki aspektini tapawutlaýarlar: ykdysady we sosial.

Ykdysady aspekti jemgyýet zähmetiniň öndürijiliginiň ösüşinde ýa-da peýdaly effektiň birliginde, zähmet

çykdaýjylarynyň peselmeginde önümiň hilini ýokarlandyrmak bilen aňladylýar.

Sosial aspekti maddy hal-ýagdaýyň derejesini ýokarlandyrmakda, dynç we zähmet şertleri gowulandyrmakda, iş wagtyny gysgaltmada, adamyň daş-töwereginiň ýagdaýyny gowulandyrmakda bildirilýär.

Dag senagatynda pudaklaýyn meseleleri çözmek boýunça ylmy-tehniki programmalar özleşdirilýär, ýagny, zähmetiň öndürijiliginiň ösdürilmegine, önümi öndürmegiň çykdaýjylaryny peseltmäge, çykýan önümiň hiliniň gowulanmagyna we göwrüminiň köpelmegine gönükdirilendir.

Ýerüsti dag işlerinde ylmy-tehniki progres - bu täze tehnologiýa shemalary döretmekde we öňdebaryjy özleşdirme ulgamlary önümçilige ornaşdyrmakda, karyýer enjamyň kuwwatyny ýokarlandyrmakda, dolandyryş işlerini gowulandyrmakda, esasy we kömekçi işleri mehanizirlemekde we awtomatlaşdyrmakda, özleşdirmekde, daş-töweregi goramakda we peýdaly magdanlaryň toplumlaýyn ulanmagyny üpjün etmekde we ş. m.

2 Bölüm

Dag senagatynyň döwlet kärhanasy.

1. Döwlet kärhana barada düşünje.

Döwlet ykdysadyýetiniň ösüşinde esasy orny döwlet kärhana eýeleýär.

Kärhananyň özbaşdak ýuridiki we özbaşdak hasaby bar.

Kärhananyň esasy maksady – halk hojalygy we halky öz öndürýän önümleri bilen üpjün etmek.

Her kärhananyň ýokary borjy – her alyjynyň talabyny doly göwrümünde we öz wagtynda ýerine ýetirmek.

Dag magdan senagatynda özbaşdak kärhananyň görnüşi kombinat hasaplanýar. Birleşikleriň esasy görnüşleri – önümçilik we ylmy-önümçilik birleşikler.

Önümçilik birleşigi önümiň aýratyn görnüşini döretmek üçin döredilýär. Birleşigi bir topar bölümçeler düzýärler, olar senagat, gurluşyk, ulag we beýleki işleri ýerine ýetirýärler. Birleşikleriň düzümine ylmy-barlag, taslama-konstruktor tehnologiýa we beýleki struktur bölümler girýär. Birleşikleriň dolanyşyny ýörite dolanyşyk apparaty ýerine ýetirýär. Ylmy-önümçilik bölegi bölünmezlik tehnologiýa prosesleri, maddalary, enjamlary, ýokary netijeli maşynlary we ş.m. bellenen wagtynda döretmek üçin döredilýär.

Kombinat - ýuridiki özbaşdak däl kärhanalaryň önümçilik birleşigi. Kombinatyň düzümine biri-biri bilen ýöriteleşdirilen önümçilikler girýär. Kombinatlaryň arasynda dag baýlaşdyrýan (gazyp almak-baýlaşdyrmak), dag metallurgiýa (gazyp almak-baýlaşdyrmak-metally çykarmak) we dag-himiýa kärhanalary bar. Birleşikde (kombinatda) gurama birlikler bölümçelerden düzülýär. Guramanyň birliginiň aýratyn balansy we özbaşdak hasaby bolýmagy mümkin. Birleşik (kombinat) öz gurama birliklerine gerekli esasy fondlary we dolanyşyk serişdeleri berkidýär, hojalyk içindäki aragatnaşyklara ýol berýär, jeddeleri çözüýär. Birleşik (kombinat) öz gurama birliklerine hojalyk şertnama baglaşmaga we şertnama boýunça jogapkär bolmaga hak berýär.

Karýerler, baýlaşdyrma fabrikler, kömekçi önümçilikler, ylmy-barlag, taslama-konstruktor tehnologiýa guramalar we ş.m. dag senagatynda gurnama birliklere degişli. Birleşigiň düzümini (kärhananyň gurulşy we onuň bölümçeleri-kärhananyň özi) ýokary edara tassyklaýar.

2. Peýdaly dag magdany aýyk usul bilen gazyp alýan kärhananyň häsiýetnamasy we aýratynlyklary.

Senagat kärhanasyna peýdaly magdany barlaýan ýa-da peýdaly magdanyň ýataklaryny özleşdirýän dag kärhanasy diýilýär.

Gazyp alma senagat pudaklarynda dag kärhanasynyň görnüşine, käniň özleşdirme usulyna bagly (ýerasty, ýerüsti, utgaşdyrylan, suwuň aşagynda we fiziki-himiki).

Peýdaly magdanlary özleşdirme ýa-da gaýtadan işleme usulyna baglylykda dag kärhanalarynyň şu görnüşleri: şahta, rudnik, karýer, kesik (peşgeş), priýisk, baýlaşdyryjy fabrika tapawutlandyrylýar. Şahta we magdan kärhanalary peýdaly magdanlary ýerasty usul bilen özleşdirýärler.

Karýer - bu peýdaly magdany aýyk usul bilen özleşdirýän dag kärhanasy. Karýer düşünjesi dag senagatynda umumy we köp ulanylýan düşünjedir.

Razrez - seýrek düşünje, çägesow baýlyklary gazyp almakda ulanylýar. Kömür almak senagatynda karýere razrez diýilýär, magdan we dag-himiýa senagatynda bolsa rudnik diýilýär.

Priisk - seýrek we gymmat bahaly peýdaly magdanlary draj usuly bilen gazyp almak. Draga diýmek – suwuň üstünde

gezyän plot – peýdaly magdanlaryň külke känlerini, platina, gyzyl, galaýy, almaz we beýlekileri özleşdirmek üçin niýetlenen.

Baýlaşdyryjy fabrika - peýdaly magdanlary baýlaşdyrmak üçin niýetlenen dag kärhanasy. Baýlaşdyryjy fabrika düşünjesine esasy we kömekçi gerekli apparatlaryň jemi peýdaly magdanlary baýlaşdyrmak üçin. Baýlaşdyryş prosesleriniň häsiýeti we görnüşi boýunça baýlaşdyryjy fabrikalar owratma-sortlaýjy, ýuwup arassalama, magnit baýlaşdyrma, kombinirlenen proseslere we başgalara bölünýärler.

Peýdaly magdanlary açyk usuly bilen gazyp alýan dag kärhanalarynyň aýratynlyklary bar. Olaryň arasynda:

1. Öňümçilik prosesiniň şertleriniň durnukly dälidi. Karyýeriň işine peýdaly magdany özleşdirýän kaniň dag-geologiýa şertleri (gatlagyň kuwwaty, gatlagyň çünk ýykylmasy, dag jynsynyň gatylygy we burawlamasy, peýdaly goşundylaryň düzümi).

2. Dag önümçiliginiň territorial üzňeligi (karyýeriň önümçilik uçastoklarynyň birnäçe (20-30) kwadrat km-de ýerleşşi).

3. Iş ýerleriniň ýerini üýtgetme. Dag işlerini geçirmekde ýükleýiş-düşüriş işleri, ulag we aragatnaşyk hemişe ýerini üýtgedýär.

Karýeriň bölümleriniň düzümi, olaryň önümçilik prosesinde özara baglanyşygy we territorial ýerleşdirilişi önümçilik prosesiniň gurluşyny kesgitleýär.

Önümçilik gurluşy her bölümçe işi üçin laýyk şertlerini üpjün etmeli.

Karýeriň önümçilik gurluşy.

Karýeriň gurluşynda önümçilik we önümçilik däl bölümler tapawutlanýar. Karyeriň esasy bölümleri – uçastoklar, sehler we gulluklar. Olaryň hemmesi zähmetiň iş görnüşi

boýunça maksat bilen bölünýär we territoriýanyň bellenen bir bölegine eýe bolýarlar.

Uçastok – bu dag kärhananyň aýratyn gurnalan bölegi (ýagny, ugurdaş iş ýerlerini birleşdirýän (tehnologiýa boýunça ýa-da başga haýsy-da bolsa alamtardan)).

Seh – bu kärhananyň administratiw ýol bilen tehnologiýa ýa-da funksional alamtalary boýunça gurnalan bölümçeleri, ýagny, aýry işçiler önümçilik prosessini ýerine ýetirýärler.

Peýdaly magdanlary gazyp almak prosessinde öz roly, ähmiýeti we gatnaşygy baglanyşykda bölümçeler esaslara, kömekçilere, goşmaçalara we esasy däl (ikinci derejeli) bölümçelere bölünýärler. Karýerlerde esasy önümçilige aşadaky uçastoklar we sehler degişli: gazylyp alnan peýdaly zatlaryň üstündäki gerekmez jynslary aýyrmak işleri (gmj), gazyp almak bölümçeleri, agdaryp-aýyрма bölümçe işleri, buraw-partlaýjy işleri we ulag sehleri. Diýmek, esaslara peýdaly magdany almagy taýýarlaýan we ony gazyp alýan bölümçeler degişli. Kömekçi uçastoklar we sehler peýdaly magdany göni gazyp almaga gatnaşanoklar, ýöne karýeriň esasy bölümçeleriniň normal işlerine şertleri üpjün edýärler. Kömekçi önümçilige mehaniki-bejeriş ussahanalar, elektrik seti we podstansiýanyň sehi we ş.m. Karýeriň hyzmat edýän bölümçelerine hiç haýsy önüm öndürmeýän, emma karýeriň hemme bölümlerine hyzmat edýän bölümçeler degişlidir.

Olaryň arasynda aragatnaşyk gullugy, hojalyk ulagy, maddy sklad we ş.m. bar. Kömekçi önümçilik bölümçeleri – owratma-sortlama bölümçesi, ballast karýeri. Onuň önümi esasy hem kömekçi önümçilige we düýpli gurluşyga zerur gerek. Karýeriň ikinji derejeli bölümçelerine onuň esasy bölüminiň galyndylaryndan öndürýän we beýleki edaralara satýan bölümçeler degişli. Olar gmj-den çagyl, daş owuntygyny çykaryp alyýan edaralara, oba hojalygyna, gurluşyga satyp berýärler.

Kärhananyň düzümine ýokarda aýdylandan başga-da önümçilik däl bölümçeler degişli. Olaryň arasynda jaý gurluşygy, çagalar baglary, medeniýet öýleri, telefon stansiýasy, aragatnaşyk we ş. m.bar.

3 Bölüm

Dag senagatynyň çig mal bazasy.

1.Tebigy baýlyklaryň häsiýetnamasy we klassifikasiýasy.

Tebigy serişdelere suw gatlagy, howa gatlagy, peýdaly magdanlar, toprak, derýa, köl, ýerasty suwlar, deňizler, okeanlar, ösümlik we haýwanat dünýäsi degişli. Tebigy resurslary adam tebigy ýa-da işlenen görnüşde ulanýar. Gaty peýdaly magdanlara magdanlar, ýangyç-energetiki resurslar,

dag-himiki çig mallaryň gorklary, senagat ähmiýetli seýrek minerallar, gurluşyk materiallary we beýlekiler girýär. Peýdaly magdanlaryň häsiýetli aýratynlyklary: çäklilik, goruň gutarnyklylygy we täzeden emele gelmeýänligi. Peýdaly magdanlar tebigy baýlyklaryň dag senagat kärhananyň önümçilik serişdeleriniň düzümine girýär. Önümçilik serişdeleri öz içine maddy, zähmet we pul serişdelerini alýar. Olaryň barlagy önümçilik prosesiniň şertini üpjün edýär. Ýangyjyň hemme görnüşü iki derejede bolup biler: birinji we ikinji derejeli. Birinji derejeli - dag kärhanalary önümçilik işiniň netijesinde alynýar. Olar karýerleriň, şahtalaryň we önümçilikleriň önümi bolup çykýar. Çig mal resurslar goşmaça işlenen ikinji derejeli resurslardyr. Peýdaly magdan gorklary hili we dag-geologiýa şertleri boýunça balansdaky we balansdan daşary gorklara bölünýärler. Balansdakylara - häzirki zamanda ulanmaga taýýar gorklar degişli. Bu gorklar kesgitlenen talabalaýyk gelmelidir. Balansdan daşary gorklara - häzirki zamanda ulanmaga ykdysady sebäpli amatly däl gorklar degişli. Balansdaky gorklara senagat gorklary diýilýär, balansdan daşary gorklara senagat däl gorklar diýilýär. Balansdan daşary gorklar şert häsiýetli bolýarlar. Onuň sebäbi gazyp alnyşyň tehnika, baýlaşdyryjy tehnologiýasy, sarp etmäniň ösüşi we beýleki şertlere görä käniň statusyny üýtgedip biler. Ýatagyň öwrenilişi boýunça hemme gorklar 4 kategoriýa (toparça) bölünýärler: A,

B, C_1, C_2 . Kategoriýa A degişli gorlar, ýagny, barlanan we doly derejede öwrenilen kärhananyň taslamasyny düzmek üçin gerek. Kategoriýa B - degişli barlanan gorlar, ýagny, jikme-jik öwrenilen, ýatýş şertleriň aýratynlyklary görkezilen, gorlarynyň häsiýeti we hili kesgitlenen, özleşdirmek dag-tehniki şertleri tassyklanan gorlardyr. Kategoriýa C_1 ýatýş şertleri umumy derejede öwrenilen gorlardyr. Onuň minerallary jikme-jik barlag işlerini esaslandyrmak üçin gerek. Umumy görnüşde ýatýş şertleri, magdanyň hili, onuň häsiýeti barlanan bolmaly. Kategoriýa C_2 - bu gorlar geljekki işleri esaslandyrmak, onuň göwrümine we ýatýş şertlerine, hiline ýeke-täk probalardan baha bermek üçin gerek.

2. Mineral çig mal resurslaryň gorlary we ýataklaryň ykdysadytarapdan bahalandyrylyşy.

Dag senagatynyň geljekki ösüşi mineral çig mal bazasynyň häzirki ýagdaýyna bagly. Häzirki zamanda ýokary derejede ösen çig mal bazasy bolmasa, onda halk hojalygynyň ösýän zerurlyklaryny üpjün edip bolmaýar.

Türkmenistan-nebit gaz-kondensat ýangyç bilen iň üpjün edilen döwlet. Nebit-gaz diňe ýangyç däl-de, ondan benzin, kerosin, mazut, elektrik energiýa alynýar we himiýa senagaty üçin çig mal bolup durýar.

Dag himiýa çig mal toparyna fasforitler, kükürt, apatitler, kaliý we nahara atylýan duzlar, brom, ýod we başgalar degişli. Türkmenistan ýaňky aýdylan zatlar bilen we ýokary derejede gurluşyk serişdeleri bilen üpjün edilen. Olara daşlyk, çäge, daşlyk-çäge garyşyk, oda çydamly toýunlar, hek, dolomit we başgalar degişli. Olaryň gurlary mlrd tonnalar bilen hasaplanýar.

Dag magdanlaryň ösýän zerurlyklaryny dogry üpjün etmek üçin dag senagatynyň netijeliligini ýokarlandyrmaly. Bu mesele peýdaly magdanlaryň jümmüşinde ykdysady bahalandyrylyş esasynda çözülýär.

Ykdysady bahalandyrylyşyň maksady - belli käni halk hojalyk üçin netijeliligini kesgitlemek.

Käniň halk hojalyk gymmatlylygyny birtopar faktorlar bilen kesgitleýär. Olaryň arasynda geologiki, geografiki, tehnologiki, dag-tehniki we halk hojalyk faktorlar degişlidir.

Geologiki faktorlar şu aşakdakylardyr: peýdaly magdanlaryň gurlary, hili, magdanda peýdaly däl goşundylaryň düzümi. Bu faktorlar käniň iş möhletini we geljeki kärhananyň kuwwatyny kesgitleýärler.

Geografiki faktorlar: howa maglumaty, suw we ýangyç serişdeleriniň barlygyny, etrabyň özleşdirilişi. Bu faktorlar goňşy önümçiliklere çykdaýjylaryň göwrümini kesgitleýär.

Dag-tehniki faktorlar: ýatys çuňlugy, düşme burçy, gatlagyň kuwwaty, gidrogeologiki şertler; bu şertler kăniň özleşdiriş ulgamyny, usulyny, tebigaty goramak işlerine çykdaýjylaryň göwrümini we başgalary kesgitleýärler.

Tehnologiýa faktorlary: peýdaly we peýdaly däl goşundylaryň düzümi, peýdaly magdanlaryň toplumlaýyn häsiýeti. Olar magdany baýlaşdyrmagyň gerekligini we onuň usulyny kesgitleýärler.

Halk hojalyk faktorlar: alyjylaryň barlygy, ulag, energetiki serişdeler, iş güýjüniň resurslary, gurluşyk materiallary, pudagyň geljekki meýilnamalary.

Aýdylan faktorlar geologiýa barlag işlerine we dag senagatynyň ösüşine täsir edýär.

Ykdysady bahalanyşynyň esasy maksady - kănleriň halk hojalygyna gymmatlygyny we onuň göwrümini kesgitlemek.

3. Mineral resurslary rasional peýdalanmak, ýerastyny we daşky gurşawy goramak.

Halk hojalyk ösüşi ýokary depginlerde geçýär. Mineral çig mallaryň gazyp alynmagynyň yzy üznüksiz ösýär.

Häzirki zamanda gara we reňkli metallaryň 25% çenli, gazyň 20% çenli, nebitiň 50% çenli (ondan ýokarda bolýar)

ýerastynda galýar. Peýdaly magdanlar ýerastyndan ýokary ýitgi bilen alynsa, onda käniň özleşdiriş möhleti gysgalýar we çig mallaryň aýratyn görnüşleriniň defisitine (ýetmezçiligine) getirýär. Bu ýagdaý täze kärhanalaryň gurluşyna getirýär. Bu ýagdaý uly meýdanlary hojalykdan çykarýar. Meselem, demir magdan karýeriniň meýdany 2-3 müň gektar (ga). Bu ýerde karýerden başga otwallar, senagat gurluşyklary, demir ýollar, awtoýollar we başgalar ýerleşýär. Häzirki dag-baýlaşdyryjy kombinatlar uly meýdana eýe bolýarlar, sebäbi özünden başga-da köp ýerini ýaşajylylar eýeleýär.

Onuň üçin halk hojalygynyň wajyp meselesi - peýdaly magdanlary ýerastyndan doly derejede gazyp almak, peýdaly magdanlaryň ýitgisini azaltmak.

Tebigy resurslaryň amatly ulanyşyndan başga-da ugry bar – mineral çig malyň toplumlaýyn ulanylyşy. Bu bolsa önümçilige goýlan maýa goýumlary 1,5-2 esse basym özüni ödemek üçin mümkin edýär.

Dag senagat, şolaryň içinde baýlaşdyryş fabrikalar, tebigatyň umumy ýagdaýyna uly täsir edýär: birinjiden, kärhanalaryň atmosfera gaty, suwuklanan we gaz görnüşli galyndylary topraga täsir edýär (topragy şorlaýar, hapalaýar, ýeri batga edýär).

Dag senagaty daşky gurşaw täsir edýär. Otrisetel täsiriligini peseltmek üçin aşakdaky işleri geçirmeli:

- a) ýeri täzeden işlemeli;
- b) hapa suwlary we gaz zyňyldylary arassalamak;
- c) önümçiligiň galyndysyny ýeriň aşagyna gömmek;
- d) önümçiligiň galyndysyz we az galyndyly önümçiligi gurnamak we başgalar;

4 Bölüm

Dag senagatynyň esasy serişdeleri.

1. Önümçilik fondlaryň düýp esasy we ähmiýeti.

Önümçilik prosessi dürli kärhanalar ýerine ýetirýär. Şony ýerine ýetirmek üçin dürli serişdeler we zähmet zatlar gerek. Şol zähmet serişdeleriniň we zähmet zatlarynyň jemi we başga maddy gymmatlyklar, pul serişdeler bilen kärhananyň önümçilik serişdeleriniň emlägini düzýärler.

Esasy fondlaryň düzümine zähmet serişdeler we dolanşyk serişdeleri düzýän zähmet predmetler girýärler.

Esasy we dolanşyk serişdeleri jeminde kärhananyň önümçilik fondlaryny düzýärler hem maddy gymmatlyklar we maliýe serişdeler bilen kärhananyň emlägi bolup durýarlar.

Dag senagatynyň esasy serişdeler düzümi boýunça köp görnüşlerden tapawutlanýar. Olary dogry hasabata salmak we netijeli ulanmak üçin toparlara bölýärler. Olary önümçilige we

pudak üçin niýetlenen we ulanmak möhleti boýunça toparlaýarlar:

1. Binalar – olara gurluşyk arhitektura obýetler degişli. Olaryň arasynda önümçilik jaýlar, hojalyk ammarlar, elektrik stansiýalar, garažlar, dag kärhanalaryň telefon stansiýalar we ş.m.

2. Gurluşlar – inžener-gurluşyk obýektlar, önümçilige degişli we degişli däl hyzmat gullugy (tranşeyalar, estakadalar, kanat ýollar, karýer ýollary, senagat ploşadkalar.)

3. Geçiriji serişdeler – suwpaýlaýjy desgalar, nebit, gaz-geçirijiler, elektrik we ýylygeçirijiler.

4. Maşynlar we enjamlar topary toparçylara bölünýär: a) güýjiberýän maşynlar we enjamlar (ýyllygy we elektrik energiýasyny döredýän maşynlar); b) işçi maşynlar we enjamlar (ekskowatorlar, ýersorujylar, buraw stanoklary, konweýerler, garaž we bejeriş enjamlary we başgalar); c) ölçeyji we sazlaýjy enjamlar (ampermetrler, geodeziýa priborlar (ýer üstiniň relýefyny ölçeyän priborlar – niwelir, teodolit we ş.m.); d) hasaplaýjy maşynlar (kalkulýatorlar we ş.m.)

5. Ulag serişdelere degişli adam daşamak ýük daşamak, ulaglar-elektrowozlar, teplowozlar, trubageçirijiler, awtosomaswallar, wagonlar.

6. Gurallar – tokly elektrodreller, elektrik wibratorlar (perborator) we ş.m.

7. Hojalyk inwentary – stollar, seýfler, köpeldilýän apparatlar, kserokopiýalar, krowatlar, şkaflar we başgalar.

8. Önümçilige degişli inwentary – iş stollar, suw we ş.m. zatlary saklanýan enjamlar, kopiýa edilýän stollar.

9. İş we önüm maly (atlar, öküz, we başgalar). Bu topar dag senagat üçin wajyp däl.

10. Köp ýyllyk ösümlikler – tikenkli ösümlikler we başgalar.

11. Ýerleri gowulandyrmak üçin düýpli çykdaýjylar. Bu topar gurluşa degişli däl, ýöne ýerleri gowulandyrmak üçin niýetlenen düýpli çykdaýjylar.

12. Başga esasy serişdeler – dürli önüm teniki niýetlenen esasy serişdeler ýokardaky agzalan toparlara girmedikler (biblioteka fondlar, aktiw zal, medisina punkty, sahna gerekli serişdeler we ş.m.)

Esasy serişdeleriň arasynda senagata degişli (önümçilik) we degişli däl esasy serişdeler bilen tapawutlanýar.

Senagat-önümçiliklere önümçilikde işleýänler (mysal üçin önüm binalar, gurluşlar, buraw enjamlar, ulag serişdeler we başgalar).

Ikinjilere (senagat dällere) – kommunal-hojalyga, medisina, medeniýet-hojalyga niýetlenen.

Esasy fondlaryň dürli görnüşleri önüm prosessa meňzeş däl täsir edýär. Olaryň arasynda aktiwler we passiwler bar.

Aktiwler – bu peýdaly magdana göni täsir edýän we gazyp alma we üsti açylma işleriniň göwrümini kesgitleýän esasy fondlar (ekskowatorlar, buraw stanoklar we beýlekiler)

Passiwler – bu esasy fondlaryň aktiw bölegine şert döredýän fondlar (binalar, gurluşlar, güýji berýän enjamlar, geçiriji serişdeler we başgalar).

Esasy fondlaryň aýratyn toparlaryň bahasynyň gatnaşygy olaryň umumy bahasynda esasy fondlaryň gurluşyny häsiýetleýär. Dag kärhananyň esasy fondlaryň gurluşy bir topar şerte bagly: kâniniň dag-geologiýa şertlerine, özleşdirme usulyna, kärhananyň kuwwatyna, tehniki progressiniň täsirine we başgalara. Esasy fondlaryň aktiw böleginiň göwrümi näçe ýokary bolsa, şonça-da olaryň gurluşy progressiw bolar.

Senagatyň pudaklary we görnüşleri boýunça esasy önümçilik fondlaryň mysal gurluşy aşakdaky tablisada görkezilýär. (Tab. N1)

Esasy önümçilik fondlaryň senagat pudaklary we görnüşleri
boýunça mysal strukturasy.

Dag senagatynyň esasy önümçilik fondlaryň gurluşy. “Gurluşlar” toparynyň ýokary udel agramy bilen häsiýetlenýär we esasy fondlaryň passiw böleginiň ýokary derejede. Eger senagat boýunça “Gurluşlar” 58% düzýär, onda kömür senagatynda ol 72,4% ($12,3\%+59,6+0,5\%$), reňkli metallurgiýada 65,3% ($30,1+26,5+8,7$), demir magdanda 68,6% ($27,0+34,9+6,7$), senagat gurluşyk materiallarda 62,6% ($39,4+18,5+4,7$). Şu ýagdaýlarda dag işletmelerine, binalara we başga gurluşlara çykdaýjylary peseltmeli.

Esasy önümçilik fondlaryň passiw böleginiň paýy karýerlerde şahtadakydan pesrāk. (tablisa N2).

Esasy fondlaryň toparlary	Demir magdan senagat		Reňkli metallurgiýa	
	karryery	şahta	karýery	şahta
Binalar	2,9	12,0	3,0	12,0
Gurluşlar	66,8	68,9	53,0	46,0
Geçiriji serişdeler	1,6	2,4	1,5	11,0
Passiw böleginiň jemi	71,3	83,3	57,5	69,0
Güýç berýän maşynlar we enjamlar	0,7	1,8	2,0	6,0
Iş maşynlar we enjamlar	26,2	12,8	27,0	21,0
Ölçeýji we sazlaýjy enjamlar	0,1	0,2	0,2	0,5
Ulag serişdeler	1,6	1,7	13,0	3,0
Beýleki esasy fondlar	0,1	0,2	0,3	0,5
Aktiw böleginiň jemi	28,7	16,7	42,5	31,0

2. Esasy fondlaryň hasabaty we bahalanyşy

Dag kärhanalaryň esasy fondlary natural (görnüş) we pul görnüşinde hasabata alnýar.

Hasabat (maksady) – olary gorap saklamak we netijeli ulanmak üçin gerek.

Natural görnüşindäki hasabat esasan kärhanada maşyn we enjamlar, dürli jaýlaryň we gurluşlaryň hakyky barlygyny takyklaýar. Natural hasabatynyň netijeleri karyýeriniň önümçilik programmasyny hasaplamagyna kärhananyň pasportyny düzmek üçin gerek.

Esasy fondlaryň natural görnüşindäki hasabat bir nusgaly hasabat resminama esasynda ýerine ýetirilýär. Hasabat resminamalarda (kartoçkalarda, žurnallarda, tehniki pasportlarda we ş.m.) wagty-wagtynda olaryň san düzümi, olaryň görnüşi, olaryň edara gelen senesi ýa-da hatardan çykan senesi, geçirilen bejeriş işleriniň sany, düýpli bejeriş işleri, modernizasiýa çykan çykdaýjylar, her esasy fondlaryň ýa-da toparynyň gymmatlygy, we esasy fondlaryň her görnüşinden tehniki berlen görkezmeler we könelişme esasynda geçirilen üýtgeşmeler, bejerişler we modernizasiýalar. Bu işler her ýyl geçirilýär. Oňa inwentrizasiýa diýilýär. Onuň esasynda esasy fondlaryň ýagdaýy, könelişen derejesi we sany anyklanýar.

Esasy fondlary pul görnüşinde hasabatly olaryň umumy gymmatlygyny, düzümini, gurluşyny, tehniki taýdan üpjünçiligi we başga zatlar gereklidir. Esasy fondlaryň bahalanyşy başlangyç, dikeldiş we galyndy gymmatlygy boýunça geçirilýär.

Başlangyç gymmatlygy – bu esasy fondlaryň hakyky gymmatlygy diýmekdir. Ol satlyk gymmatlygyny, ýol çykdaýjylary, montaj işlere çykan çykdaýjylary öz içine alýar.

Dikeldiş gymmatlygy ulanylýan fondlaryň häzirki zamanyň şertlerinde gymmatlygyny häsiýetleýär. Ol başlangyç gymmatdan uly we kiçi bolup bilýär.

Galan gymmatlygy esasy fondlaryň gymmatlygynyň haýsy bölegi entek çykýan önüme geçirmedigini kesgitleýär.

3.Esasy fondlaryň könelşi

Esasy fondlar önümçilik prosesse gatnaşyp ýuwaş-ýuwaşdan könelişýärler.

Könelmegiň iki görnüşü bar:

Esasy fondlaryň fiziki könelişi önümçilige gatnaşyk netijesinde, tebigatyň täsir etmegi we adatdan daşary ýagdaýynyň netijesinde: suw almak ýer titremek, ýangyn bolup biler. Esasy fondlaryň fiziki taýdan könelşi olaryň ulanylýan möhletiniň dowamynda birsydyrgyn ýüze çykýar.

Esasy fondlaryň moral könelşi – bu tehniki proressiň netijesinde olaryň bahasynyň peselmegi.

Esasy fondlar könelşine görä olar öz gymmatlygyny ýitirýärler. Emma esasy fondlaryň başlangyç gymmatlygy önümçilikde ulanşyna görä ýitmän ýuwaş-ýuwaşdan öndürilýän önüme geçýär. Şu prosesa amortizasiýa diýilýär. Wagtyň geçmegi bilen esasy serişdeleriň gymmatlygy pul görnüşine öwrülýär.

Önümçilik prosessini üznüksiz etmek üçin esasy fontlary hemişe gaýtadan döretmeli. Esasy fondlary hemişe gaýtadan döretmek bu ylmy-tehniki progressiň esasynda tükeniksiz gaýtalaýar.

4.Esasy fondlaryň bejerilişi

Esasy fondlary saklamak, dikeltmek we gowylandyrmak üçin bejeriş işleri geçirilýändir. Onuň esasy maksady-düzülen grafık boýunça kesgitlenen wagtda hökman gözden geçiriş ýa-da bejergi işleri geçirmek, wagtynda onuň işden çykarmagyň önüni almak, bejeriş işlere taýýarlyk görmek, onuň hilini ýokarlandyrmak. Bejeriş işleriniň önüni almak grafigi düzülýär. edilmeli çäreleriň esasy görnüşlerini görkezýär.

1. Profilaktika hyzmat – enjamlaryň işe ýarawlylygyny saklamaklyk, (onuň başga-da her smenada geçirilýär, gerek bolsa perepywda edilýär).

Edilýän işler: ýag çalma, süpürmek, arassalamak, daşyna seretmek ady bar – bejeriş aralygynda hyzmatlar. Bu işleri doly göwrümünde şol enjamda işleýän işçiler ýerine ýetirýärler. Mehanik öz tarapyndan gözegçilik edýär. Çölde bolsa bu işlere bejeriş işçiler gatnaşýarlar we geçirilen işlere bejeriş işlere jogaply bolýarlar. Bu işlere barlag edýän ekspedisiýanyň mehanigi hem jogapkär. Her smena gözegçilikde bejerişe gerekli zapas şaýlaryň spisogy düzülýär. Gözegçilik netijesi smendaky žurnala ýazylýar.

2. Kiçi remont (bejeriş) – enjamyň duran ýerinde uşak bejergiler geçirilýär, ony şol enjamda işleýän işçiler (maşinist, motorist we buraw kömekçileri) geçirýärler mehanik ýolbaşçylygynda. Bu remont dolandyryş çykdaýjylaryň hasabyna geçirilýär hem önümiň özüne düşýän gymmatlygyna girýärler.

3. Ortaça bejeriş işler – bu doly kiçi remontyň göwrümünü ondan başga enjamlaryň iş ýagdaýyny saklamak we dikeltmek düýpli remonta çenli ýerine ýetirýär. Könelen şaýlary tüzelenmek, elden geçirmek we sökülen şaýlaryny ýuwp arassalamak işler. Enjamyň doly sazlaýyş işleri we onuň synag etme işleri geçirilýär.

4. Düýpli remont – enjamyň tehniki görkezijilerini doly göwrüminde dikeltmek (takyklyk, kuwwatlyk, öndürijilik). Düýpli remontyň göwrümi öňünden kemçilik wedomosty boýunça düzülýär. Onuň esasynda çykdaýjylaryň ätiýaçlyk şaýlaryň, gerekli materiallaryň, we smetasy düzülýär. Käwagt düýpli remontda enjamyň modernizasiýasy hem geçirilýär.

5. Esasy fondlary ulanyş görkezijileri

Esasy fondlary ulanyşyň netijelerini bahalandyrmak üçin dürli görkezijiler ulanýar. Olaryň arasynda nyrh we natural görkezijiler bar. Olar esasy önümçilik fondlar bütinleýin boýunça we aýratyn görnüşleri boýunça kesgitlenýärler.

Esasy ykdysady görkezijisi esasy önümçilik fondlaryň gymmatlygy bolup durýar.

Umumy görkezijileri arasynda fondberiji, fondsygymlylygy, zähmetiň esasy fond bilen enjamlaşdyrylanlygy, we önümçilik kuwwatyny ulanyşynyň koeffisienti, esasy fondlaryň ýaramlylygy, esasy fondlaryň könelmesi, esasy fondlary hatardan çykarylmagy we tüzelenmegi bardyr.

Fondyň harçlanyşynyň netijeliligi esasy önümçilik fondlaryň göwrümini ýyllyk önüminiň gymmatlygy 1manada düşýänini kesgitleýär.

$$\Phi_{\text{ЭМ}} = \Phi_{\text{ОЧ}} / Q_2$$

Bu ýerde $\Phi_{\text{ОЧ}}$. – esasy önümçilik fondlarynyň ortaýylyk bahasy.

Q_2 – ýyldaky çykýan önümiň göwrümi natural ýa-da lomaý nyrhynnda görnüşi.

Fondlaryň önüm berişi Φ_o – esasy önümçilik fondlaryň 1 manada düşýän taýýar önümiň natural ýa-da pul görnüşindäki göwrümi görkezýär.

$$\Phi_o = Q_r / \Phi_{\text{ОЧ}}$$

Fondlaryň önüm berişiniň Φ_o köpelmegi esasy fondlaryň tygşytllygyny görkezýär, diýmek önüminiň birligine ulanýan zähmet serişdeleriň toplumynyň peselmegini.

Zähmetiň esasy fond bilen enjamlaşdyrylanlygy – Φ_b – bir işçiniň edýän esasy önümçilik fondlaryň göwrümini häsiýetlendirýär.

$$\Phi_b = \Phi_{\text{ОЧ}} / N_{\text{СПИС}}$$

bu ýerde $N_{\text{СПИС}}$ -senagat – önümçilik personalyň orta spisok sany.

Dag kärhananyň önümçilik kuwwatyny k_m ulanyş koeffisiýenti şol kärhana taslama kuwwatyna ýetme derejesini häsiýetlendirýär.

$$k_m = Q_{\Phi} / Q_n$$

bu ýerde Q_{Φ} – wagtyň birliginde hakyky çykýan önümiň göwrümi, $t(m^3)$

Q_n -kärhananyň taslama kuwwaty, t(m³)

Esasy serişdeleriň ($k_{г.ф.}$) işe ýaramlylyk koeffisienti bir belli senesine olaryň ýagdaýyny häsiýetlendirýär:

$$k_{г.ф.} = (\Phi_n - I) / \Phi_n,$$

bu ýerde Φ_n – esasy önümçilik serişdeleriniň başlangyç (balans boýunça) gymmatlygy, man.

I -esasy fondlaryň geçen ulanyş döwürde könelme jemi, man.

Esasy fondlaryň könelme koeffisienti $k_{изн.}$ (köneleme derejesi) aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$$k_{изн.} = I / \Phi_n$$

bu ýerde

I – könelmeginiň bahasy (diýmek her ýyllyk amortizasiýanyň jemi)

Φ_n -esasy fondlaryň başlangyç gymmatlygy man.

Esasy fondlaryň hatdan çykarma koeffisient k_B aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$$k_B = \frac{\hat{O}ê.ã.}{\hat{O}í.ã.} - \frac{\text{ýyldaky hatardan çykan esasy fondlaryň gymmatlygy}}{\text{esasy fondlaryň gymmatlygy}}$$

ýylyň baýyndaky esasyfondlaryň gymmatlyg н.г. – ýylyň
 başык.г. – ýylyň soňy

Esasy fondlaryň täzelenme koeffisienti

$$k_{\text{обн.}} = \frac{\Phi_{\text{в.б.}}}{\Phi_{\text{к.з.}}} \quad \begin{array}{l} \text{- ýylyň başyna} \\ \text{-ýylyň ahyryna} \end{array}$$

Esasy fondlaryň aýratyn görnüşleriň ulanmaklygyny aşakdaky görkezijiler häsiýetleýärler: smenalaýnlyk koeffisiýenti, ekstensiwlik ýükleme koeffisienti, intensiwlik ýükleme koeffisiýenti, integral ýükleme koeffisienti, enjamlarynyň inwentar parkynyň ulanyş koeffisienti.

Smenalaýyk koeffisienty ($k_{\text{см}}$) aşakdaky ýaly işlenilýär:

$$k_{\text{см.}} = \frac{n_1 + n_2 + n_3}{m_{\text{обиз}}}$$

bu ýerde n_1 , n_2 , n_3 - birinji, ikinji, üçünji smenalardaky işlenen maşyn-sagatlaryň sany.

$M_{\text{обиз}}$ - kärhanada berlen görnüşi enjamlaryň umumy (göwrümi) sany.

Eksentiw ýükleme koeffisienti $K_{\text{ЭК}}$ – enjamyň wagt dowamynda ulanşynyň derejesini häsiýetleýär:

$$K_{ek.} = \frac{T_{\phi}}{T_k} \text{ bu ýerde:}$$

T_{ϕ} – esasy fondlaryň aktiw böleginiň hakyky iş wagty

T_k – kalendar boýunça iş tertibi

$$K_{ek.} = \frac{T_{\phi}}{T_p} \text{ bu ýerde:}$$

T_p – iş wagtynyň tertibi.

$K_{ek.} = T_{\phi} / T_n T_n$ -plan boýunça iş tertibi.

Kalendar wagty – kalendar boýunça iş wagty hasaplanýar, sagat hasabynda sutkada 24 sag. hasabyndan alynýar.

Enjamyň iş tertibin – kalendar wagtynyň we enjamlaryň işlemän wagtyň tapawudy (dynç öňünden, dynç baýramçylyk öňünden we baýramçylyk günleri bellenen iş tertibi laýyklykda).

Intensiw ýükleme koeffisienti K_u enjamynyň kuwwat boýunça ulanşyny görkezýär we aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$$k_u = \frac{P_{\phi}}{P_{teh.}} \quad \text{bu ýerde } P_{\phi} \text{ – enjamyň hakyky}$$

öndürijiligi wagtyň birliginde

$P_{teh.}$ – enjamyň tehniki öndürijiligi wagtyň birliginde

Integral ýükleme koeffisienti K_{UH} . Enjamyň iş wagty boýunça we hakyky öndürme boýunça bir maşyna wagt birliginde häsiýetleýär. Bu koeffisienti aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$K_{UH} = k_{ek} \cdot k_u$, bu ýerde K_{ek} -ekstensiiv ulanyş koeffisienti.

K_U -intensiiv ulanyş koeffisienti.

Ýer üsti dag işlerde ýer gazan enjamynyň ulanyş netijeliligini bahalamak üçin ekskowatoryň normatiw öndürijiliginiň ulanyş koeffisienti we 1 kub.m. susak sygymyna mehanizmiň ortaýyllyk öndürijiligine.

Bu görkezijileri aşakdaky formula boýunça hasaplamak mümkin:

$$\underline{K_H = Q_n / P_n}; \quad \underline{P_e = Q_r / V_k}, \quad \text{bu ýerde}$$

K_H -ekskowatoryň ulanyş normatiw koeffisienti

Q_n -plan boýunça iş göwrümi, m^3

P_n -ekskowatoryň öndürijiligi, m^3

P_e -susagyň 1 kub.m. sygymlylygyna ortaýyllyk öndürijiligi.

V_k -susaklaryň jemlenen sygymlylygy, kub.m.

Susagyň jemlenen sygymlylygyň görkezijisi maşynyň her marka we iş görnüşi boýunça kesgitlenýär (gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň üstündäki gerekmez jynslary aýyrmak işlerde,

gazyp alynma işlerde we taýýar önümiň skladyna aýratyn kesgitlenýär.)

6. Esasy fondlary gaýtadan döretme

Esasy fondlary gaýtadan döretmegiň esasy görnüşleri: bejeriş, kämilleşdirme, täzeleme, bolup durýar.

Esasy fondlaryň bejeriş. Bejeriş – bu tehniki çäreleriniň toplumy, ýagny enjamyň döwürligini bejermegine we onuň işi ukyplylygyny dikeltmegine gönükdirilen. Bejerişleriniň kiçi, ortaça we düýpli işler tapawutlanýar.

Kiçi bejerişde enjamyň aýry kiçi döwürligi bejerilýär we onuň esasynda enjamyň işe ukyplylygyny dikelýär. Oňa çykan çykdaýjylar ýer üsti dag işleriniň özüne düşýän gymmatlygyna goşulýar goşmaça çykdaýjylar statýasy boýunça we kärhananyň dolanşyk serişdeleriniň hasabyna üpjün edilýärler. Olar şol ýylda-da çykdaýjylaryň ýerini doldurýarlar.

Ortaça bejerişde ýa-da bölekleýin sökülýär we könelen aýratyn nurbatlar çalşyrylýar ýa-da dikeldilýär. Bu remont kiçi bejeriş ýaly kärhananyň dolanşyk serişdeleriniň hasabyna geçirilýär we geologiýa barlag işleriniň özüne düşýän gymmatlygynyň goşmaça çykdaýjylaryň statýasyna degişlidir.

Düýpli bejeriş enjamyň doly sökülmeği bilen, könelen we döwülen nurbatlaryň çalyşmagy bilen, uly böleklerini

dikeltmegi bilen häsiýetlenýär. Şoňa çykan çykdaýjylar öňünden kesgitlenýär we deňölçegli çykýan önümiň özüne düşýän gymmatlygyna geçirilýär “amortizasiýa” statýasy boýunça bütin işleýän wagtyň dowamynda.

Ýokarda aýdylan bejerişlerden başga-da tejribede dikeldiş bejeriş bar. Bu bejerişniň aýratyn görnüşi, ýagny dürli ýagdaýlar bilen baglanan.(od almak, ýer titreme, suw alma). Oňa çykan çykdaýjylar döwletiň rezew ýa-da ätiýaçlyk fondyndan ýapylýar; olar düýpli goýumlaryň plany boýunça finansirlenýär.

7. Esasy fondlaryň modernizasiýasy.

Modernizasiýa diýmek ulanýan maşynlary we enjamlary kämilleşdirmek. Modernizasiýa amortizasiýa tutumlaryň hasabyna geçirilýär. Modernizasiýanyň ykdysady netijeliligi ýokary, sebäbi modernizasiýa wagt az gerek, bu ýagdaý ykdysadyýete işleýär: önümi (işini) basym ösdürmek, zähmetiň önümçiligini ýokarlandyrmak, ondan başga-da modernizasiýa çykan çykdaýjylar pesräk, täze tehnika çykan çykdaýjylardan pes.

Modernizasiýanyň ykdysady netililigi aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$$\Xi = [(C_c + E_H \Phi_c) - (C_H + E_H \Phi_H)] B_H, \quad \text{bu ýerde}$$

Ә-ýyllyk ykdysady netijelilik, man

C_c we C_H – modernizasiýanyň öňünden geçirilen we soňundan önüm birliginiň (işiniň) özüne düşýän gymmatlygy, man

Φ_c we Φ_H – modernizasiýanyň öňünden geçirilen we soňundan esasy fondynyň harçlanyşynyň udel netijeliligi, man.

B_H – önümiň modernizasiýa geçirilenden soň ýyldaky çykýan göwrümi (natural ölçeg birlikde).

E_H – ykdysady netijeliligiň normatiw koffisienti = 0,15

5 Bölüm

Dag kärhananyň dolanşyk serişdeleri

1. Dolanyşyk serişdeleriniň ykdysady manysy, olaryň düzümi we toparlanyşy.

Kärhananyň üznüksiz işini esasy fondlardan başga-da dolanyşyk serişdeleri üpjün edýärler. Dolanyşyk serişdeleri aýlanyşykdaky önümçilik fondlardan we dolanma fondlardan ybarat.

Zähmet serişdelerden tapawutlanyp zähmet zatlar önümçilik prosess öz natural görnüşinde girýärler we bir önümçilik siklde doly peýdalanýarlar we öz gymmatlygyny

doly derejede çykýan önümiň özüne düşýän gymmatlygyna geçirýär.

Dolanma fondlaryň manysyna kärhananyň ammaryndaky taýýar önüm, ýüklenen emma entek tölenmedik dürli sebäbi boýunça, hem kärhananyň pul serişdeleri: kassada, Döwlet bankyň sçýotynda, alyjylar-sarp edijiler bilen dürli hasaplarda we başgalar bilen.

Kärhananyň dolanşyk serişdeleri hemişe hereketdedir. Aýlanmada olar 3(üç) stadiýalary yzly-yzyna geçýärler: pul önümçilik we haryt. Diýmek dolanyşygy ýerine ýetirýärler.

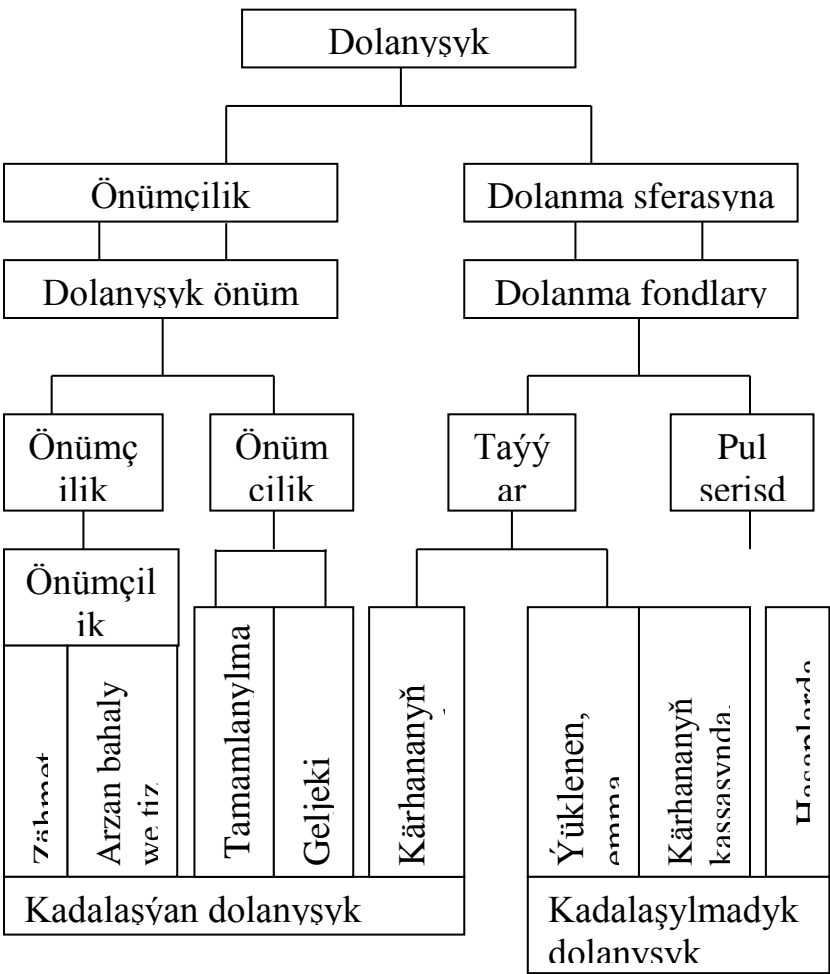
Birinji stadiýanyň manysy pul serişdeler önümçilige gerekli dürli maddy gymmatlyklarynyň gollaryny döretmek.

Dolanşygyň ikinji stadiýasynda önümçilik gorlar kärhananyň ammaryndan önümçilik prosessinde girýärler we senagat önümi çykarmak üçin sowulýarlar.

Dolanşygyň üçinji stadiýasy dolanma sferasynda geçýär we taýýar önümi satyp hasaplary geçirmekde. Şeýlelik bilen, kärhananyň hasaplaşyk sçýotynda pul geçirilýär we serişdeleriniň dolanyşygy tamamlanýar.

Üznüksiz önümçiliginiň hökman şerti – kärhananyň serişdeleri dolanşykda hemme üç stadiýalary bir wagtda işlemek.

Dag senagatyň dolanyşyk serişdeleriniň düzümi aşakdaky shemada görkezilýär. Dolanşykda dolanyşyk serişdeleriniň düzümi iki uly topara bölünýär:

Birinji topara dolanyşyk önümçilik fondlar önüm sferasyna hyzmat edýän we önümçilik gurlary hem arzanbahaly we tizkönelşýän zatlary, ýagny önümçilik prosesse şu wagtda gatnaşmaýan, emma onuň üznüksizligi üpjün edýän hem-de zähmet zatlar, gös göni önümçilik prosesse gatnaşýan ýa-da geljeki periodlaryň çykdajylaryna degişlidir. Geljeki periodlaryň çykdajylaryna gmj aýyrmak işleri geçirmek üçin, uzak möhletleýin zatlary almak üçin (konweýernýý lentalar, kabel, streloçnyýe perewody we ş.m.). Dolanyşyk fondlar önümçilik gurlarda çig mal we esasy materiallary; kömekçi materiallar; ýangyç; tara we tar materiallary, ätiýaç şaýlar; arzanbahaly we tiz könelişýän zatlar.

Önümçilik gurlaryň esasy niýetlenişi – wagtal-wagtal maddy resurslarynyň gelşi bilen we olaryň üznüksiz sarp edilmegine laýyklygyny üpjün etmek.

Dolanyşyk önümçilik fondlar we esasy önümçilik fondlar bilelikde önümçilik prosesinde hyzmat edýärler, olaryň jemine önümçilik fondlary diýilýär.

Ikinji topara – aýlanma sferasyna hyzmat edýän dolanyşyk serişdeler degişlidir. Olar taýýar önümden (skladdaky; ýüklenen, emma tölenmedik), pul serişdelerden we hasapdaky serişdelerden, ýagny kärhana finans hasaplary geçirmek mümkin edýän (işçilere zähmet hakyny tölemek,

başga kärhanalara dürli kömeklerini tölemek, elektrik energiýasyny tölemek we ş.m.)

Kassadaky pul serişdeler hem hasapdaky serişdeler dolanyşyk serişdeleriniň wajyp elementleridir. Olaryň gerekliligi (wajyplylygy) dolanyşyk prosessiniň üznüksizligi bilen şertlenen.

Bütün senagat boýunça hemme dolanyşyk serişdeleriniň 2/3 diýen ýaly önümçilikde bolýar we 1/3 aýlanma sferasyna hyzmat edýär. Dag senagatynda dolanyşyk serişdeleriniň bölegi (paýy) 3/4 düzýär. (doly serişdeleriň umumy jeminden) jemine bolan prosentde görkezilen dolanyşyk serişdeleriniň aýratyn elementleriň gatnaşyga dolanyşyk serişdeleriniň gurluşy diýilýär.

Senagatynyň dürli pudaklarda pudagyň öz içinde aýry kärhanalarda dolanyşyk serişdeleriniň düzümi we gurluşy öz aýratynlyklary bar, olar ykdysady, tehnologiýa, guramaçylyk faktorlara bagly.

Aşakdaky tablisada senagatyň dürli pudaklarynyň düzümi we mysal gurluşy görkezilýär, %.

Pudaklaryň düzümi we mysal gurluşy. (Tablisa №3)

Dolanyşyk serişdeleriniň toparlary we elementleri	Bütün senagat	Kömür senagaty	Demir magdan senagaty	Maşyn gurluşy k
Dolanyşyk	100	100	100	100
serişdeleri-jemi				
I.Önümçiliginiň	70	53.5	83	76
dolanyşyk	49	25	20	44
serişdeleri-jemi:	31	-	-	32
1. Önümçilik	5	11.6	7	2
gorlar	1	0.2	0.3	0.5
ş. Senagat çig mal	2	0.2	0.3	0.5
we esasy serişdeler	3	4	8.4	2.0
kömekçi	7	9	4	7
materiallar	21	28.5	63	32
ýangyç	17	-	2	30
tara inwertary				
ätiýaç şaýlar	4	28.5	67	2.0
arzan bahaly we	30	46.5	17	24
tizkönelşýän zatlar	10	18	6	8
2. Önümçilige	20	28.5	11	16
çykan çykdaýjylar.				

Ş.s.: tamamlanmadyk önümçiliginiň galandylary geljeki periodlaryň çykdaýjylary II. Aýlanma fondlary-jemi Ş.s.taýýar önümiň galandy başga pul serişdeleri				
---	--	--	--	--

Dag senagat pudaklaryň dolanyşyk serişdelere gurluşy bir topar spesifiki topar spesifiki aýratynlyklary bar. Tehnologıýanyň we ulanylýan materiallaryň häsiýeti önümçilik gorlaryň aýratynlygyny we göwrümini kesgitleýär: dag senagatda önümçilik gorlaryň, ýangyjyň, taranyň paýy uly däl, we çalt könelşýän we arzanbahaly zatlaryň, kömekçi material, bejeriş işlere ýaraýan ätiýaç şaýlaryň paýy ýokarylaryň udel agramy bütün senagat boýunça deňeşdirende iki esse pes; önümçilik gorlarda esasy materiallaryň, tara, ýangyç paýlary uly däl 31, -, -, 32; 2, 0,2, 0,3, 0,5; 1, 0,2, 0,3, 0,5; kömekçi materiallaryň udel agramy uly : 5, 11.6, 7, 2; ätiýaç şaýlaryň

(remont işleri geçirmek için)-3, 4, 8,4, 2,0; arzanbahaly we tizkönelşýän zatlaryň: 7, 9, 4, 7.

Kömekçi materiallaryň gorlary 15-16% ýetýär hemme önümçilik gorlardan. Bu 3 esse köp bütin senagatan boýunça. Dag senagatda bu ýagadaýy partlaýjy zatlaryň we partlaýjy serişdeleriniň, buraw poladyň, ätiýaç şaýlarynyň uly çykdaýjy bilen bagly. Olaryň göwrümi kaniniň geologiýa häsiýetine we dagtehniki şertlerine bagly.

Dag senagatyň hasam demirmagdan senagatyň dolandyryş serişdeleriniň gurluşynyň in häsiýetli şerti olaryň ep-esli paýy geljeki wagtalaryň çykdaýjylaryna goýlanlar -50% ýetýär.

2.Dolanşyk serişdeleriniň ulanyş görkezijileri we olary gowylandyrmak ýollary

Dag kärhanalarynyň dolanyşyk serişdeler hususylara we karzlara bölünýär.

Hususy dolanşyk serişdeler bütjetden goýberilen pul we durnukly passiwleriň girdeýjisi hasabyna döryärler.

Döwlet bütjetden dolanyşyk serişdeleri döretmek üçin goýberilen pullar kärhana açylanda berilýär.

Durnukly passiwler bu wagtlaýynça peýdalanylman duran pul serişdeleri, kärhananyň aýlawynda hemişe bolýan.

Olara: işgärlere zähmet haky boýunça geçýän bergililik, geljekki tölemeler rezerwi, ýyllyk işiniň netijesi boýunça sylag tölemek üçin, elektrik energiýa tölemek boýunça bergililik we başgalar.

Karz dolanyşyk serişdeler kärhananyň goşmaça zerurlygyny ýapýar, önümçilige pasyl çykdaýjylar bilen baglanan, materiallaryň, ýangyjyň pasyl we wagtlaýynça maliýe kynçylyklar.

Hususy we karz dolanyşyk serişdeleriniň arasynda tapawudy bar. Hususylar kärhananyň serişdeleriniň dolanyşygynda hemişe bolýarlar, karzlar bolsa diňe kärhananyň aýlawynda wagtlaýyn ulanmak üçin gerek.

Dolanyşyk serişdeleriniň ulanşynyň netijeliligi aşakdaky görkezijiler häsiýetleýär:

-aýlawyň sany bilen, ýagny dolanyşyk serişdeler ýerine ýetirýärler kesgitlenen wagtda (dolanyşyk koeffisienti).

-bir aýlawyň ortaça dowamlylygy bilen (günlerde).

-dolanyşyk serişdelerini boşatmagy bilen.

Serişdeleriniň dolanyşyk tizligi ýokarlanma netijesinde.

Dolanyşyk koeffisienti (K_o) aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$$K_o = Q_o / O_{cp}, \quad \text{bu ýerde}$$

Q_o -kärhananyň dolanşynyň jemi

O_{cp} -kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň ortaçaýyllyk gymmatlygy.

Bir aýlawyň dowamlylygy $L_{об}$. aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$t_{об} = T_{дн} / k_o$, bu ýerde

$T_{дн}$ - planlaşdyrmak döwrüň dowamlylygy, günde (ýylyň dowamlylygy 360 gün, kwartalyň 90 gün. Bir aýyňky 30 gün)

Dag kärhanalarda dolanyşyk serişdelere ortaça bir ýylyň dowamynda 10-12 gezek, metallurgiýa zawodynda 6-8 gezek, maşyngurluşyk zawotlar 2-6 gezek.

Dolanyşyk serişdeleriniň aýlawyny ýokarlandyrmak üçin tehnologiya prosessi gowylandyrmaly, mehanizmlleşdirmeli we awtomatlaşdyrmaly.

3. Dolanyşyk serişdeleriniň kadalaşdyrylmagy

Dolanyşyk serişdeler normallaşdyrylan we normallaşdyrylan däl.

Normallaşdyrylanlara haryt-maddy gymmatlyklar gorlaryny döretmek üçin serişdeler, geljekki wagtlaryň (periodlaryň) çykdaýjylary, tamamlanmadyk önümçilige we taýýar önüme degişli serişdeler.

Ýüklenen we alyjy bilen tölenmedik önüm we hasaplardaky pul serişdeler normallaşdyrylan däl dolanyşyk serişdelere degişli.

Dolanyşyk serişdeleriniň kadalaşdyrylmagy bu dolanyşyk serişdeleriniň gerekligini kesgitlemek.

Dag kärhanada maddy gymmatlyklaryň gorlaryny döretmek zerur gerekli, sebäbi zähmet zatlaryň kärhana üznüksiz we çäksiz ýetirilenok.

Dolandyryş serişdeleriniň kadalaşdyrylyşy – bu gorlaryň kadasy we dolanyşyk serişdeleriniň normatiwini pul görnüşinde kesgitlemek.

Dolandyryş serişdeleriniň kadasy – bu gorunyň göwrümi (günde, göterimde we başga görnüşinde) Meselem, dolandyryş serişdeleriniň kadasy kömekçi serişdelere (materialy), ýangyja goýlan, günde kesgitlenýär.

Dolandyryş serişdeleriniň normatiwi kärhananyň hukuky dolandyryş serişdeleriniň minimal göwrümini kesgitlemek.

Dolandyryş serişdeleriniň normatiwi haryt maddy gymmatlyklaryň aýratyn görnüşleriniň bir günlük çykdaýjylary gündäki gorynyň normasyna köpeldilýär.

Dolandyryş serişdeleriniň önümçilik gorlary hasaplanýar: akymlaýyn, ätiýaç, ulag we taýýarlyk gorlary.

Akymlaýyn (skladdaky) gorlar üznüksiz işi üpjün etmek üçin niýetlenen. Sklatdaky gorynyň göwrümi kadanyň göwrümine, ýygylgyna bagly.

Ätiýaç gorlar - önümçilik prosessi üpjün edýär, planlaşdyrylan üpjünçilikler bozlan bolsa ätiýaç gorynyň göwrümi üýtgemän galýar bir ýylynyň dowamynda. Ätiýaç gorynyň normasy akymlaýyn gorynyň 50% düzýär.

Ulag gory kärhanany materiallar bilen üpjün edýär (ýüküň ýolda bolan wagtyndan) we resminama aýlaw wagty bilen tapawudy.

Taýýarlanan gor kärhananyň üznüksiz işini üpjün edýär.

Dolandyryş serişdeleriniň normasy H_o materialynyň her görnüşinden hasaplanýar:

$H_o = H_t + H_c + H_n + H_{tp}$ bu ýerde

H_t, H_c, H_n, H_{tp} – akymlaýyn, ätiýaç, taýýarlanan ulag gorynyň göwrümi

Dolandyryş serişdeleriniň normatiwy umumy görnüşde aşakdaky formula boýunça hasaplanýar:

$H_{o.c.} = H_o P_{cyr.}$, bu ýerde

$P_{cyr.}$ belli bir materialynyň ätiýaçliginiň çykdaýjylary, man.

Dag kärhanalarda bir günün çykdaýjysy we goýberilişi IV kwartalyň görkezijisi planlaşdyrylan ýyly boýunça hasaplanýar.

Kömekçi materiallaryň dolandyryş serişdeleriniň normatiwy $H_{b.m}$ aşakdaky formula boýunça kesgitlenýär:

$H_{B.M} = H_{O.M} P_{B.M}$, bu ýerde

$H_{O.M}$ - kömekçi materialynyň gor normasy, gün

$P_{B.M}$ - kömekçi materialynyň ortaça gije gündiziniň çykdaýjysynyň

gymmatlygy, man.

Dolandyryş serişdeleriniň ýangyç boýunça normatiwi H_t aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$H_t = H_{O.t} P_t$, bu ýerde

$H_{O.t}$ - ýangyç gorynyň normasy, gün

P_t - ýangyçyň ortaça gije gündiziniň çykdaýjysynyň bahasy, man.

Dolandyryş serişdeleriniň arzanbahaly we çaltkönelýän zatlaryň normatiwi bir işgäre we ortaçaýyllygyň işgärleriniň sanyna kesgitlenen (pulda) çykdaýjylar.

Geljekgi wagtlaryň çykdaýjylaryň normatiwi $H_{b.n}$ aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$H_{b.n} = P_H + P_n - P_c$, bu ýerde

P_H - geljekgi wagtlaryň çykdaýjylary periodyň başyna, man.

P_n -bu maksatlara gerekli pulyň jemi, man.

P_c - geljekgi wagtlaryň çykdaýjylary planlaşdyrylan perioda geçirilen, man.

M.P Rewaşowyň kitabynda 67 sahypada hasaby görkezilen, tablisa 6.

Dolandyryş serişdeleriniň taýýar önümiň normatiwy dag kärhananyň skladyndaky formula boýunça hasaplanýar:

$$H_{\text{гн}} = Q_{\text{цт}} \cdot T_{\text{н}}, \quad \text{bu ýerde}$$

$T_{\text{н}}$ - taýýar önümiň kärhananyň skladynda saklanýan wagtyň normasy, günde hasaplanýar.

$Q_{\text{цт}}$ - ortaça sutdaky çykýan haryt önüminiň özüne düşýän gymmatlygy, man.

Dolandyryş serişdeleriniň aýratyn elementleriň normatiwleri goşulyp umumy normatiwi düzýärler. Onuň esasynda kärhananyň zerurlygy hasaplanýar.

6 Bölüm

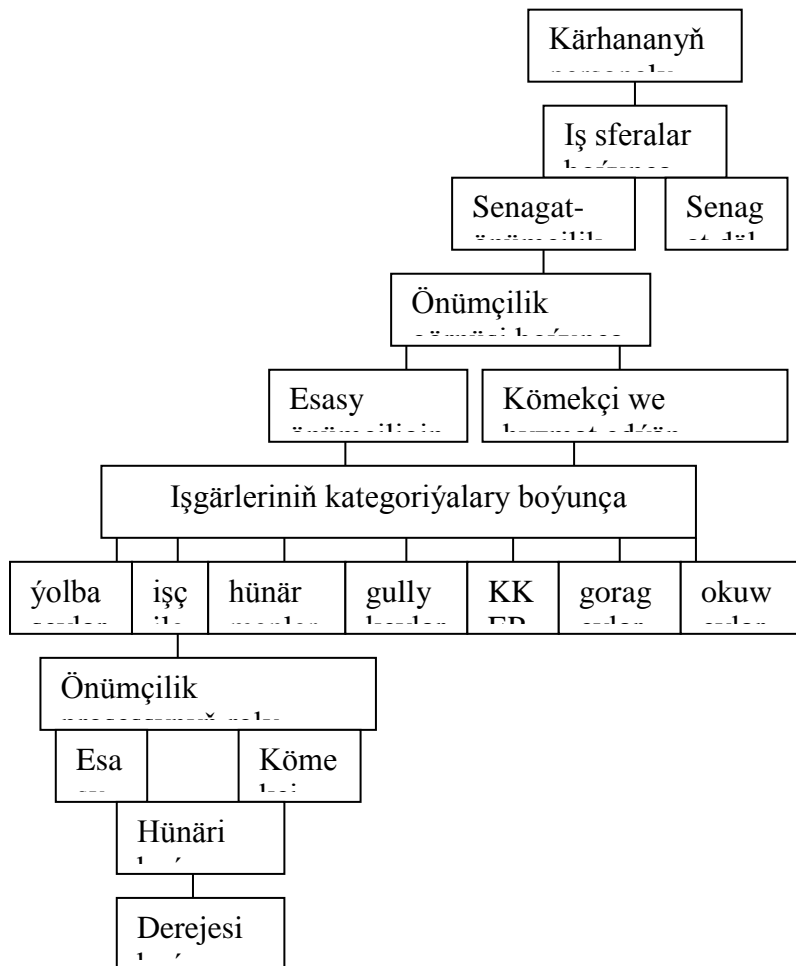
Dag kärhananyň zähmet resurslary.

1.Kadrlaryň düzümi we gurluşy

Zähmet resurslary önümçiliginiň gerekli elementy bolup durýar.

Karýeriň bar personaly önümçilik prosesse gatnaşygy boýunça iki topara bölünýär: senagat-önümçilik we senagat däl toparlara. Aşakda çyzgyda görkezilen.

Personalýň düzümi.

Senagat-önümçilik personalyna hemme işgärler peýdaly magdany gazyp alýan gmj işlerde, kömekçi we hyzmat bölümlerde, düýpli bejeriş işlere gatnaşýan, wahtada durýanlar, ýangyna garşy goraýyş we ýaragly-wahtör goraýyş we ş.m. degişli. Senagat önümçiligiň personalynyň göwrümi 80-90% bütin sanyndan durýar.

Senagat däl toparyna laboratorýanyň işgärleri, ylmy-barlag toparlary, okuw toparlary, jaýlary we dag öndürme düýpli bejeriş işleriniň toparlary, aragatnaşyk, medpunktyň işgärleri, çagalar bag işçileri, naharhana işçileri, ýaşayyş-kommunal hojalygynyň işçileri, awtoulagynyň işçileri degişli.

Ýokarda görkezilen shemada görkezilen toparlaryň her haýsysy ýetirýän işleriniň baglansykda alty (6) kategoriýalara bölünýär: işçilere, başlyklara, hünärmenlere, gullukçylara, kiçi hyzmat edýän personalyna, garaýyşlara, hem okuwçylara.

Işçiler toparyna peýdaly magdany gazyp almakda işleýän işçiler, önümçilik prosesi gerekli şertleri döredýän we hyzmat edýän, başga sehleriň işçileri hem degişli.

Gmj işlerde işleýän işçilere buraw-partladyjy işlerde işleýänler, ulagda, ýollarda, peýdaly magdany baýlaşdyryjyda işleýänler degişli.

Başga sehleriniň işçilerine ýükleýjiler, guratmakda, bejeriş işlerde, tehniki barlag bölümde, partladyjy

serişdeleriniň (BB) skladynda we hojalykda işleýänler degişlidir.

Başlyklarynyň kategoriýasyna dag kärhananyň ýolbaşçy, onuň orunbasarlary, baş inžener, baş ykdysadyýetçi, baş buhgalter, ykdysady-plan bölüminiň başlygy we başga bölümleriniň başlyklary degişlidir.

Hünärmen kategoriýasyna baş mehanik, baş energetik, baş geolog, baş markşeyderler, bölümleriň we gulluklary başlyklary inženerler we ykdysadyýetçiler, dag ussalar, dispetçerler degişlidir.

Gullukçylar kategoriýasyna hasabata salynan personaly, buhgalterler, çyzgytçylar, kassada işleýänler, tabeli ýöradýänler, komendantlar, wagty belleýänler degişli.

Kiçi hyzmatlary edýän personalyna: wahtýorlar, kurýerlar, garderoba seredýänler, howlyny syrýanlar, edarany ýuwýanlar degişli.

Okuwçylar-öz hünäriniň derejesini ýokarlandyrýan we täze hünäri öwrenmek üçin okuwa gatnaýanlar degişli.

Işçileriň sany spisok düzümi we gelme düzümi boýunça hasaba alynýar.

Karýeriň ştatynda duran işgärleriniň sany we berlen wagtynda işgärleriniň spisokda hasaba alnan sanyna spisoklaýyn düzümi diýilýär. Işçileriniň gelme sanyna günde işe hökman çykmak gelme düzümi diýilýär.

Spisoklaýyn düzümi gelme düzüminden uly, sebäbi işe gelen we gelmedik işgärleri hasaba alýar.

Işgärleriň spisoklaýyn düzüminiň gelme düzümine gatnaşygy spisoklaýyn düzüminiň koeffisienti diýilýär. Şol koeffisientiniň göwrümi karýeriň iş ýyllyk režimine bagly. Ýyllyk režimi kärhananyň ýyldaky iş gününň sanyna diýilýär. Ýyllyk režimleri arasy üzülen we üzülmedik tapawutlanýar.

Arasy üzülen – bir ýa-da iki dynç günü bilen tapawutlanýar: bir ýa-da iki dynç günü bilen 305 we 253 iş günleri; we arasy üzülmedik – ýylda 365 iş günleriniň sany ýa-da baýramlarynyň hasaby bilen 357 gün.

Spisoklaýyn düzüminiň koeffisiýenti k_{cn} aşakdaky formula boýunça hasaplanýar:

$$K_{cn} = \frac{T_{\text{äiä}}}{(365 - T_b - T_k - T_o - T_n) \cdot 0,96};$$

Bu ýerde: $T_{\text{год}}$ – ýyldaky karýeriň iş gününň sany;

365 – ýyldaky kalendar gününň sany;

T_b – ýyldaky işçiniň dynç gününüň sany;

(hepdede iki dynç günü bolsa $T_b = 104$, diýmek $52 \cdot 2 = 104$ gün).

T_k – smena dowamynda işlenmedik wagtyň kompensirlemek üçin gün sany, $T_k = 7$ gün.

T_o – işçiniň otpuskasynyň gününüň sany;

T_n – ýyldaky baýram günleriniň kärhananyň dynç günleri bilen gabat gelmeýän sany.

$$T_n = 8 \text{ gün}$$

0,96 – sylanýan sebäbi boýunça işe gelmedik hasaba alýan koeffisienti

(ýarawsyzlyk, we ş.m.)

Mesele. Karýerde işgärleriniň spisok düzüminiň koeffisientini kesgitlemeli, eger dynç dowamlylygy $T_o = 24$ iş günü bolsa karýeriň dürli iş režimleri üçin ($T_y = 357,305,253$ gün)

Çözüdi.

1. k_{cn} kesgitlemeli eger ýylda 357 iş günüň sany bolsa, işçileriň iş režimy bolsa bir dynç günü hepdede:

$$k_{cn} = \frac{357}{(365 - 52 - 24 - 6) \cdot 0,96} = 1,32$$

İşçileriň hepdede iki dynç günü bolsa:

$$K_{cn} = - \frac{357}{(365 - 104 - 7 - 24 - 8) \cdot 0,96} = 1,67$$

2. $T_{nog} = 305$ iş günü bolsa k_{cn} . Kesgitlemeli:

$$K_{sp} = \frac{365 - 8 - 52}{(365 - 52 - 24 - 8) \cdot 0,96} = 1,13$$

3. Karýeriň iki dynç günü bilen arasyny kesip işleýän režimy üçin k_{cn} . kesgitlemeli:

$$K_{cn} = \frac{365 - 8 - 104}{(365 - 104 - 7 - 24 - 8) \cdot 0,96} = 1,18$$

Karýerde işçileriniň ştat gurluşyny häsiýetlendirýän belli gatnaşygy işgärleriniň kategoriýalarynyň san arasynda bolýmaly.

Ştat gurluşy alamata bagly, şoňa baglylykda ol funksional, pudaklaýyn, hünärleýin we kwalifikasion bolup biler. Ondan başga, kadrlaryň gurluşy zähmeti tenologiýa bölünişi boýunça, önümçilik prosesler boýunça, zähmeti mehanizirleme derejesi boýunça, üýtgäp duran we hemişelik şert bilen düzümleri boýunça tapawutlanýar.

Funksional gurluşy – işçileriň, hünärmenleriň, gullukçylaryň, garaýyş işçileriniň, okuwçylaryň sanynyň udel agramyny häsiýetlendirýär. Karýerde senagat – önümçilik personalynyň umumy sanynda iň uly udel agramy işçilere düşýär (80-90%). İşgärleriň kategoriýa boýunça kadrlaryň gurluşynda işçileriň we hünärmenleriň paýy ulanýanlygyny görkezýär, gullukçylaryň, garaýyş personalynyň sany azalýar mehanizirleme sebäpli.

Kadrlaryň hünäri boýunça gurluşy – tehniki progressiniň ösüşi bilen professiýa sany azalýar, giň profili hünärler ýüze çykarýar.

Dag pudaklardan hünärleriň hasap spisogy ýeketäk tarif – kwalifikasion sprawoçnikde tapyp bolýar. Tehniki progressiniň ösüşi bilen hünäriň sany azalýar, giň profiliniň hünärleri döreyär.

Kadrlaryň kwalifikasiýa gurluşy kwalifikasiýa boýunça işçileriniň düzümini görkezýär. Dag senagatynyň işçileriniň kwalifikasiýa alamaty boýunça dört topara bölüp bolýar: kwalifikasiýasyz, kiçi kwalifikasiýaly, ortaça kwalifikasiýaly we ýokarykwalifikasiýaly. Ylmy tehniki progressiniň ösüşi bilen ýokary kwalifikasiýaly zähmetiniň paýy ösýär, kwalifikasiýasyz we kiçikwalifikasiýaly zähmeti azalýar.

Tehnologiýa bölünişi boýunça kadrlaryň gurluşy önümçiligiň esasy, kömekçi we hyzmat edýän bölümlerde işgärleriniň san gatnaşygyny görkezýär, hem karýer prosessleriniň mehanizirleme toplumy we derejesini ýüze çykarýar.

7 Bölüm

Dag senagatyň önüminiň özüne düşýän gymmatlygy

1.Önüme düşýän gymmatlygy barada düşünje we ony peseltmegiňhalk hojalyk üçin ähmiýeti

Önümiň özüne düşýän gymmatlygy – bu kärhananyň pul görnüşindäki önümi çykarmak we şol önümi ýerleşdirmek

üçin, ýa-da işleri we hyzmatlary ýerine ýetirmek üçin çykan çykdajylary.

Önüme düşýän gymmatlygy – bu dag kärhananyň önümçilik-hojalyk işlerini häsiýetlendirýän esasy görkezijileriniň biridir. Ol kärhananyň bütin zähmet toparynyň işiniň netijesine baha berýär we her tüýsli bahasynyň esasyň düzýär.

Ol önümiň girdejisiniň göwrümini we düşewüntliliginiň derejesini kesgitleýän esasy faktorlaryň biridir.

Özüne düşýän gymmatlygy umumylaşdyrylan görkezijisidir, sebäbi onuň göwrümine çykdajylaryň hemmesi täsir edýär.

Özüne düşýän gymmatlygy hem hiliniň görkezijisidir, sebäbi onuň göwrümi kärhananyň işini gurnamak we dolandyrmak hiline bagly.

Önüminiň düşýän gymmatlygynyň derejesini peseltmek uly halk hojalyk üçin ähmiýetli, sebäbi ony peseltmek diýmek girdejisini ösdürtmek.

Önüme düşýän gymmatlygyň dürli görnüşleri bar:

- uçastogyňky ýa-da sehiňki – oňa uçastogynyň ýa-da sehiniň çykan çykdajylary degişli;

- önümçiligiňki – oňa kärhananyň önümine bar çykan önümçilik çykdajylary degişli. Olardan başga-da umumy önümçilik çykdajylary degişlidir.

- doly – önüm çykan çykdaýylardan başga-da önümçilik däl çykdaýylary girýär. Meselem önümi realizasiýa çykdaýylary: ýükleme, daşama, söwda edaralary saklamak bilen bagly we ş.m. bilen;

- ortaça pudagyňky – pudak kärhanalaryň çykdaýylaryny ortaça jemi ýaly kesgitlenýär.

Önüme ortaça pudaklaýyn düşýän gymmatlygy lomaý söwdanyň bahasyny kesgitlemek üçin esasy bolup durýar.

Ondan başga önüme harydyň doly we önümçilige düşýän gymmatlygy tapawutlanýar.

Mesele. Bir ýylyň dowamynda karýerde 12,5 mln. Tonna magdan gazylyp alynýar. Gazyp alynmagyň doly özüne düşýän gymmatlygy 42,5 mln. man., şonuň sanynda önümçilulikden daşky çykdaýylary 22 mln. man. Bir tonna magdanyň doly we önümçiligine düşýän gymmatlygyny hasaplamaly.

Çözüdi: 1. Bir tonna magdanyň doly özüne düşýän gymmatlygy:

$$C_n = 85 \text{ müň. man.} : 2500 = 34 \text{ man.}$$

1. Bir tonna (1t) magdana önümçiligiň düşýän gymmatlygy:

$$C_{\text{önüm}} = 85000 - \frac{4400}{2500} = 33 \text{ man}$$

2. Önüme düşýän gymmatlygynyň çykdajylaryny klassifisirlemek we toparlamak.

Önüme düşýän gymmatlygy hasaplananda çykdajylarynyň hemmesi ykdysady elementlet ýa-da kalkulýasiýa şatlary boýunça toparlanýar.

Dag senagatynda önüme düşýän gymmatlygynyň kalkulýasiýasy aşakdaky çykdajylaryň ykdysady elementleri boýunça geçirilýär:

- zähmet haky;
- sosial ätiýaçlige tutumlary;
- kömekçi materiallar;
- elektrik energiýa;
- esasy fondlaryň amortizasiýasy;
- ýangyç;
- beýleki pul çykdajylary.

Çykdajylarynyň kalkulýasiýa statýalary boýunça toparlanşy çykdajylaryň bellemesi laýyklykda we önümçilik prosesinde olaryň roly laýyklykda gurulýar. Çykdajylaryň ýönekeý we toplumlaýyn statýalary tapawutlanýar. Ýönekeý statýalary bir element boýunça hasaba alýarlar, toplumlaýyn bolsa – birnäçe elementler boýunça.

Hemme çykdajylar kalkulýasiýa maksatlar üçin şeýle alamatlar boýunça toparlanýar:

- ыkdajylar önumçilik prosessinde ähmiýeti boýunça toparlanýarlar esasa we goşmaça.

- ыkan önüme ыkdajylaryň gatnaşygy boýunça – gös göni we gös göni däl.

- önümiň göwrümine gatnaşygy boýunça – üýtgeýän we hemişelik şert bilen ыkdajylar.

Esasy ыkdajylar önumçilik prosess bilen gös göni baglanan (işçileriň zähmet haky, maşynlaryň we enjamlaryň amortizasiýasy, gerekli serişdelere ыkdajylary we başgalar).

Goşmaça ыkdajylar önumçiligi gurnamak, dolandyrmak we hyzmat etmek bilen bagly.

Gös-göni – bu ыkdajylar ыkan önümiň düşýän gymmatlygyna girýärler.

Ikinji derejeli – bu ыkdajylar haýsy-da bolsa bir alamaty boýunça şert bilen belli bir önüme degişli.

Üýtgeýän – bu ыkdajylar önumçiliginiň göwrümine görä proporsional üýtgeýärler (materiallaryň göwrümi, potrat işlerde zähmet haky we ş.m)

Şertli – hemişelik ыkdajylary önumçiliginiň göwrümine üýtgemezlige golaý: ыra, ýylatma, administratiw dolandyryş personalyň zähmet haky we başgalar) degişli.

Dag senagatyň çykadjylaryň kalkulirlemek maddalary.

Magdan däl serişdeleriň gazyp alnyşy	
<ul style="list-style-type: none"> - Kömekçi materiallar - Tehnolgiýa maksatlar üçin ýangyç - Tehnologiya maksatlar üçin energiýa - Öňümçilk zähmetçileriň esasy zähmet haky - Öňümçilik zähmetçileriň goşmaça zähmet haky - Sosial ätiýaçlyga tutumlar - Enjamy saklamak we işletmek üçin çykadjylary 	<ul style="list-style-type: none"> - Ulag çykadjylary - Dagtaýýarlaýyş çykadjylary - Umumy karýer çykadjylary - Öňümçilikden daşyndaky çykadjylar.
	<p>Çykadjylaryň atlary</p> <p>kärhananyň çykadjylaryň esasy ugurlary görkezýärler.</p>

3.Dag senagatyň önümine düşýän gymmatlygyny kalýkulirleme.

Önümleriň aýry görnüşleriň özüne düşýän gymmatlygy kalýkulýasiýa bilen hasaplanýar.

Kalýkulýasiýa diýmek önüme çykan çykdaýylary kesgitlenen ugurlardan hasaplamak. Şol kesgitlenen ugurlary aşakdaky çykdaýylarynyň elementleri boýunça hasabatlary öz içine alýar:

Özüne düşýän gymmatlygyň “Zähmet haky” elementi esasy we goşmaça zähmet haky çykdaýylary öz içine alýar. Esasy zähmet haky – bu işlenen wagtyňa ýa-da ýerine ýetirilen iş göwrümine tölenen zähmet haky. Goşmaça bolsa işlenmedik wagtyňa ýöne zähmet kanun boýunça göz önünde tutulan zähmet haky (mysal üçin, dynç alnan wagtymyzyň zähmet haky).

“Kömekçi serişdeler” elementine ätiýaç şaýlary, tenologiýa ýangyçy, partlaýjy serişdeleri, kabeller we elektrik serişdeleri, hojalyk zatlar (süwse, bedre, polýuwýan şwabra we ş.m.), ýaglar, çyra lampalar we ş.m. degişli.

“Ýangyç” elementi boýunça hasaba alynýan we göz önünde tutulýan ýangyçyň gymmatlygy we onuň çykdaýylary önümçilik – tehniki ugurlara: kotelniýa üçin, jaýlary ýylatmak üçin we ş.m.

“Elektrik energiýa” elementi boýunça hasaba alynýan öz hususy elektrik stansiýa güýji bilen öndürilen we daş tarapyndan alnan elektrik energiýasy.

“Sosial ätiýaçlyga tutumlary” prosentde (%) esasy we goşmaça zähmet hakyndan alynýar. Olaryň kadasy pudaklar boýunça tapawutlanýar:

- kömür senagatynada – 9%
- gara we reňkli metallurgiýada – 10%
- gurluşyk serişdeleriň senagatynda – 12%

Sosial ätiýaçlyga niýetlenen pul serişdeler (keselhana) ýarawsyz resminamalary tölemek üçin, iş ukyby ýitirlende pul kömegi etmek, pensiýany tölemek, medisinaryň hyzmatyny gowulandyrmak we ş.m.

“Beýleki pul çykdajylary” element boýunça hasaba aşakdaky çykdajylar alynýar: komandirowka, kanselýariýa, telefon, telegraf çykdajylar, ylmy-barlag işlere, hünärmenleri ýetişdirmek we başgalar.

Aýdylan çykdajylar jeminde önümiň özüne düşýän gymmatlygyny düzýärler.

4.Önümiň özüne düşýän gymmatlygynyň gurulşy we önüme çykan çykdajylarynyň smetasy.

Özüne düşýän gymmatlygynyň gurulşy – bu önüme çykan umumy çykdajylarynyň aýratyn elementleriň prosent (%) görnüşindäki gatnaşygy.

Özüne düşýän gymmatlygynyň gurulşy halk hojalyk senagat pudaklar boýunça birmeňzeş däl. Önümiň umumy çykdajylarynyň arasynda haýsy çykdajylarynyň udel agramy (paýy) beýik bolsa, şol baglanyşykda köp zähmet talap edýän, serişdeleri talap edijilikli, energiýany köp alýan, talap edýän, zähmet serişdeleri we zatlary talap edýän pudaklar tapawutlanýar.

Önümiň özüne düşýän gymmatlygynda zähmeti köp talap edýän pudaklarynyň topary senagat – önüm işçileriniň zähmet hakynyň ýokary udel agramy bilen häsiýetlenýär. Olaryň arasynda hem dag senagat pudaklar bar.

Maşygurluşyk, gara metallurgiýa, ýeňil harytlaryň senagaty bolsa çig mallaryň we materiallaryň uly udel agramy bilen häsiýetlenýän pudak toparlaryna degişlidir.

Zähmet zatlary we serişdeleri köp talap edýän pudaklar esasy önümçilik serişdeleriniň uly göwrümleri bilen tapawutlanýar. Diýmek, önümiň özüne düşýän gymmatlygynda amortizasiýa tutumlarynyň udel agramy uly bahalar bilen häsiýetlenýär. Bu pudaklara nebit alýan, gaz we dag senagatlar degişlidir.

Reňkli metallurgiýa we himiýa senagaty energiýany köp talap edýän önümçilige degişlidir.

Senagat pudaklar boýunça çykdajylarynyň mysal gurluşy.

% (Tablisa №4)

Senagatyň pudagy	Çig mal we esasy serideleler	Kömekçi materiallar	Ýangyç we energiýa	Amortizasiýa	Zähmet haky	Başgalar
Ortaça senagat boýunça	64	4	7	8	14	3
Kömür senagaty	-	13	5	19	47	16
Demir magdan senagaty	5	16	19	26	19	15
Reňkli metallaryň magdany alnyşy	-	18	10	16	50	6
Dag-himiki senagaty	57	19	17	28	31	5
Gurluşyk materiallaryň senagaty	44	6	13	12	21	4

Bu tablisada bütinleýin senagatda we aýratyn pudaklar boýunça çykdaýjalarynyň mysal gurluşy görkezilýär. Önüme özüne düşýän gymmatlygynyň çykdaýjalarynyň gurnalşyny öwrenmegi kärhananyň iş şertlerini üýtgetmek we özüne düşýän gymmatlygyny peseltmeginiň in dogry ýollaryny tapmak we geljekgi ýyllarda ony esaslandyrmak edýär.

Dag senagatynda önüme çykýan çykdaýjalar dürli faktorlaryň jemlenen täsirine baglydyr. In uly täsiri dag – geologiýa faktorlar edýärler. Ýöne başga faktorlar özüne düşýän gymmatlygynyň gurluşyna we derejesine täsir edýärler. Olaryň arasynda tehnologiýa, geografiki, gurnama faktorlary aýdyp geçmeli, olaryň hemmesi özüne düşýän gymmatlygyna düýpli täsir edýär.

Dag kärhananyň umumy çykdaýjalarynyň jemini kesgitlemek üçin smeta düzülýär. Önümçilige çykan çykdaýjalarynyň smetasy kärhananyň peýdaly magdany gazyp almakda hemme bölümçeleriň jemlenen çykdaýjalarynyň jemini kesgitleýär.

Aşakda görkezilen jedwelde demir magdany açyk usuly bilen alnan önüme özüne düşýän gymmatlygynyň gurluşy görkezilýär.

Demir magdany dag baýlaşdyryjy

kärhanalaryň önüme çykan çykdaýjalarynyň gurluşy, %

(Tablisa № 5)

Dag kärha nasy	Çig mal we esasy serişdeleri	Kömekçi we başga serişdeler	Ýangyç	Energiýa	Zähmet haky we sosial ätiýaçlyk	Amortizasiýa	Başga çykdajylary
I	5,3	22,3	8,5	10,2	28,3	20,1	5,3
II	6,5	13,2	5,9	13,5	17,8	36,2	6,8
III	7,6	16,5	4,9	15,3	16,9	30,9	7,9
IV	3,0	14,5	5,1	17,4	20,0	28,2	11,
V	4,4	15,6	1,9	8,7	31,4	30,7	8
VI	7,3	16,0	15, 5	11,7	12,9	27,1	7,3 9,5

Görkezilen maglumatlar boýunça şeýle pikire gelyäris. Amortizasiýa tutumlaryň paýy 20,1% 1 kärhanada 36,2% üýtgeýär 2 kärhanada; zähmet hakynyň sosial ätiýaçlyk tutumlary bilen 12,9% 3 kärhanada 31,4% üýtgeýär 4 kärhanada we ş.m.

Dag kärhananyň çykdajylarynyň umumy jemini kesgitlemek üçin smeta düzülýär.

Önüme çykan çykdaýylarynyň smetasy kärhananyň hemme bölümleriniň, bölümçeleriniň, gulluklaryň, senagat we senagat däl hojalyklarynyň çykdaýylarynyň jemini kesgitleýär.

Smeta görkezýär, näçe we haýsy çykdaýylary dag kärhanada ýerine ýetirip biljek plan döwürde.

5. Önümiň özüne düşýän gymmatlygynyň peseltmeginiň esasy ýollary

Önümçilikde esasy meseleleriň biri-önümiň özüne düşýän gymmatlygyny peseltmek.

Bu maksada ýetmek üçin kärhanalarda çäreleriň ulgamy göz önüne tutulýar. Olaryň arasynda:

- önümçiliginiň tehniki derejesini ýokarlandyrmak: önümçilik prosesslerini mehanizmleşdirmek we awtomatlaşdyrmak, öndebaryjy tehnologiýany we täze enjamy ornaşdyrmak; işleýän enjamy gowy ulanmak; çig maly, ýangyjyň, energiýany tygşytly ulanmak önümiň hilini ýokarlandyrmak ulanýan serişdelerini çig maly, ýangyjyň, energiýanyň netijelilikli görnüşlerini ornaşdyrmak;

- zähmeti we önümçiligi gurnamagyň gowulandyrmagy: maddy-tehniki üpjünçiligi gowulandyrmak; öndürme normalaryny köpeltmek; iş wagtynyň ýitgilerini azaltmak; kärhananyň iş wagtyny amatlaşdyrmak we başgalar;

- peýdaly magdany gazyp almak usullaryny ösdürmek we özleşdirme netijeli ulgamlary ornaşdyrmak;
- önümçiliginiň göwrümini ösdürmek we dag işlerini gazyp almagynyň görkezijilerini gowulandyrmak.

8 Bölüm

Dag kärhanalaryň önümi we dag senagatynda bahanyň döreýşi.

1.Baha barada düşünje we onuň görnüşleri.

Önüminiň pul görnüşindäki gymmatlygyna baha diýilýär. Bahanyň esasy bölegi önüme düşýän gymmatlygydyr. Ondan başga-da baha arassa girdejä girýär. Arassa girdeji döwlet dolandyryşynda, bilimde, ylymda, saglygy goraýyşda, sosial üpjünçilikde kärhananyň gatnaşyk paýyny görkezýär.

Baha aşakdaky ykdysady funksiýalary ýerine ýetirýär:

Hasabat. Baha hasabat rolyny ýerine ýetirýär. Bahalar näçe doly we dogry derejede görkezse önüme çykan zähmet çykdajylaryny, şonça-da bahalaryň roly ösýär.

Paýlamak funksiýasy. Milli girdeji bahalar üsti bilen maddy önümçilik pudaklaryň arasynda bölünýär.

Önümçiligi ykdysady gyzyklandyrma funksiýasy. Baha tehniki ösüşiniň gyzyklandyrma serişdesi bolup durýar:

- ol täze harydyň önümçiliginiň ösüşine öňdebaryjy önümiň we moral taýdan könelen bahalaryň gatnaşygy üsti bilen täsir edýär;
- resurslaryň hemme görnüşleriniň ulanşyny gowulandyrmak stimuly döredýär;
- önümiň hilini ýokarlandyrmak we bahalaryny peseltmek üsti bilen we hilini gowulandyrmak bahasyna goşmak üsti bilen stimuly döredýär;
- maşynlara we täze materiallara bahalaryň gatnaşygy üsti bilen önümçilikde ulanmagynyň aktiw täsir edýär.

Regulirleýän (düzgüne salýan) funksiýasy. Baha kömegi bilen islegi we teklibi tertibe salmak bolýar.

Tejribede bahanyň üç görnüşi bar: kärhananyň lomaý bahasy, senagatyň lomaý bahasy we bazar bahasy.

Kärhananyň lomaý bahasy boýunça önüm başga kärhanalarda satylýar. Öndürilen önümiň bahasy ortaça pudaklaýyn düşýän gymmatlygy bolup durýar:

$$\Pi_{n.n.} = C_{co} + \Pi_{nn} = C_{co} + R_n \bullet \Phi_{c. \text{em}},$$

Bu ýerde $\Pi_{n.n.}$ - senagat kärhananyň lomaý bahasy, man. t;

C_{co} - haryt önüminiň öndürmeginiň ortaça pudaklaýyn özüne düşýän gymmatlygy man. t;

R_n - önümçilik fondlaryň girdejililigi, ($R_n 0,12-0,15$)

$\Phi_{c. \text{em}}$ - esasy fonduň harçlanyşynyň netijeliligi, man. t.

Senagatyň lomaý bahasy boýunça önüm satylmak üçin söwda edaralara satylýar. Dag senagatynda senagatyň lomaý bahalary kärhananyň lomaý bahalary bilen gabat gelýär, sebäbi olaryň çykdajylary we girdejisi dag kärhanalarynyň önüme doly düşýän gymmatlygyň statýasynda “Önümçilikden daşky çykdajylarynda” hasaba alynýar.

Bahalaryň spesifikasi görnüşleri ulag tarifleri, aragatnaşyk hyzmatlary, ulanan elektrik energiýanyň tarifleri bolup durýar. Önümi hasaplarda franko bahalarynyň ähmiýeti bar.

Dag senagatynda şol bahalarynyň iki görnüşi ulanylýar: ugratma stansiýanyň franko-wagomy we niýetlenen stansiýanyň franko-wagony. Birinji-dä, önüminiň bahalaryna ulag çykdajylary ugradyjy stansiýa çenli hasaba alynýar, galan çykdajylary transport boýunça alyjyň özi çekýär. Ikinji-de bolsa önümiň bahasy hemme çykdajylary (niýetlenen stansiýa çenli) alyjy özi çekýär. Magdanlara we gaty ýangyça bahalaryň preýskuranty birinji prinsipiň esasynda gurulan.

2.Dag senagatyň önüminiň bahalary we onuň häsiýetnamalary.

Magdan däl gurluşyk materiallaryna lomaý bahalary. Bu bahalary Döwlet standartlary kesgitleýär. Lomaý bahalary

magdan däl gurluşyk serişdelere lomaý bahasy önümiň hiline laýyklykda sort, tip, marka boýunça diffirinsirlenýär.

Baha – bu karýeryň, baýlaşdyryjy fabrikanyň gönükdirilen, peýdaly önümçilik işiniň netijesi bolup durýar.

Önüminiň düzümine ГОСТ- laryň talabyna ýa-da tehniki şertleriniň talabyna laýyk gelyän önümçiliginiň netijeleri girýär.

Önüm göwrümi, hili, ulanyş häsiýeti, taýýarlyk derejesi boýunça tapawutlanýar.

Taýýarlyk derejesi baglaşykda önüm: taýýar, polufabrikatlara we tamamlanmadyk önümçilige bölünýär.

Taýýara – önümçilikde tamamlanan Döwlet standartlaryň ýa-da tehniki şertleriniň talabyna laýyk gelyän, tehniki barlagy geçen önüm degişli. Taýýar önümiň hilini tehniki baralgyň bölümini tassyklamaly, önümi bolsa sklada tabşyrmaly ýa-da alyja ýükläp ugratmaly.

Polufabrikat kärhananyň bir ýa-da birnäçe bölümlerde tamamlanan we soňundan işläp rejelemek önüm.

Tamamlanmadyk önümçilik – önümçilik prosessiň bir bölüminiň bolan önüm, ýa-da önümçilik bilen tamamlanan, emma tehniki barlagy bölüm bilen kabul edilmedik we taýýar önümiň skladyna tabşyrylmadyk.

Ulanyş häsiýeti boýunça tapawutlaýarlar esasy we ugurdaş önümi.

Esasy – dürli peýdaly magdanlar, ýagny gazyp almak üçin kärhana işleýär.

Ugurdaş – dürli zähmet zatlar, ýagny esasy önümi öndürme prosesinde alyp bolýar ýa-da netijeli ulanyp bolýar.

Hili boýunça önüminiň ýokary, birinji we ikinji kategoriýalary tapawutlanýar.

Öndürilen önüminiň göwrümi boýunça jemi önüm, haryt önüm, ýerleşdirilen we arassa önüme tapawutlanýar.

Jemlenen önüm – senagat–önümçiliginiň soňky netijesi – bu dag kärhananyň senagat önüminiň umumy göwrümidir. Ol taýýar önümi, senagat häsiýetli işleri, kömekçi sehlaryň önümini, öz enjamlarynyň düýpli bejeriş işleri öz içine alýar.

Haryt önüm – önüminiň göwrümi, ýagny berlen wagtynda öndürilen we göýberlen.

Ýerleşdirilen önüm – bu halk hojalyk aýlawyna gelen önüm.

Arassa önüm – bu kärhananyň hasabat periotda täze öndürilen gymmat (baha).

Jemlenen we haryt önümiň görkezijileri senagat önüminiň umumy göwrümini we taýýar önüminiň çykyş netijelerini häsiýetleýär.

Dag sernagatyň önümi – bu mineral çig malyň 200 ýokary dürli görnüşleri bar. Olar aşakdaky toprlara bölünýär:

ýangyç – energetiki, magdan metallurgiýa, magdan däl mineral.

9 Bölüm

Dag senagatynyň önüminiň girdejisi we düşewüntligi

1.Dag önüminiň girdeýjisi we düşewüntligi

Dag kärhananyň işini bahalanma ulgamynda esasy ýerini önümiň girdejisi we düşewüntligi alýar.

Girdeji kärhananyň hojalyk işiniň iň soňky maliýe netijelerini häsiýetlendirýär.

Girdeji bu baha berýän görkeziji, ol döwletiniň girdejisiniň çeşmesi bolup senagatda köpden bäri ulanylýar.

Dag kärhananyň girdejisiniň esasy çeşmesi – gazyp alnan magdanlaryň realizasiýasynda peýdasy. Ol aşakdaky anyklama boýunça hasaplanýar:

$\Pi_p = (I - C) / Q$, bu ýerde

Π_p – önümi realizasiýadan alnan girdeji, man.

I – 1t önüminiň bahasy, man.

C – Önüminiň 1t hakyky doly özüne düşýän gymmatlygy, man.

Q – realizasiýa edilen önüminiň göwrümi, t.

Esasy hojalyk işinden (peýdaly magdany gazyp almak we realizasiýa) dag kärhanalar dag önümçilik bilen göni baglanmadyk uly işleri ýerine ýetirýär. Ol awtoparky saklap we ony ulanylyp girdejini alýar, tiplisa hojalygynyň önümi satyp, goňşy kärhanalara ýylyny, pary, suwy, energiýany berip goşmaça girdejini alýar. Bu girdejä başgalary realizasiýa edip alnan girdeji edilýär.

Ondan başga-da kärhana realizasiýa daşyndan girdejini alyp bilýär. Ol köne bergileriniň gelenleri, alnan ştraflardan, geçen ýyllaryň girdejisinden we ş.m. ýyg nalyňan girdeji.

Dag kärhanalarda balansdaky we hasaplanan girdejini kesgitleýärler.

Balansdaky girdeji:

$\Pi_6 = \Pi_p + \Pi_{np} + \Pi_{bp}$, bu ýerde

Π_6 – balans girdejisi, man.

Π_p – önümi realizasiýadan girdeji, man.

Π_{np} – beýleki realizasiýadan girdeji, man.

Π_{bp} – realizasiýadan daşyndaky girdeji, man.

Meselem Önüm – hojalyk işiniň netijesinde dag kärhanada önümi realizasiýadan 1750 müň man girdeji alyndy. Ondan başga-da başga kärhanalara hyzmat edildi, onuň netijesinde 115 müň man girdeji alyndy. Ýylyň dowamynda geçen ýylyň işleri netijesinde 32 müň man girdeji alyndy we

başga edaralarda ştraflar alyndy 15,4 müň man. Kärhananyň balans girdejini hasaplamaly.

Çözüdi:

$$\Pi_6 = 1750000 + 115000 + 32000 + 15400 = 1912,4 \text{ müň man.}$$

Hasaplanan girdeji:

$$\Pi_{\text{pac}} = \Pi_6 - M_{\phi} - M_{\text{к.п}} - M_{\text{т.п}}, \text{ bu ýerde}$$

Π_{pac} -hasaplanan girdeji, man

M_{ϕ} -önümçilik fondlara tölegi, man

$M_{\text{к.п}}$ -bankyň kredityna prosent tölegi, man.

$M_{\text{т.п}}$ -zähmet resurslaryna tölegi, man.

Mysal. Dag kärhananyň esasy önümçilik serişdeleriniň we kadalaşdyrylan dolanşyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk gymmatlygy 24,4 mln man durýar. Önümçilik fondlaryň tölegi 6% olaryň gymmatlygyndan durýar, kärhananyň kredity 470 müň man ,kredit tölegi 3,2%. Kärhananyň balans girdejisi $\Pi_6 = 2540$ müň man. Işgärleriniň sany 1000 adam, bir adam tölegi -300 man. Hasaplanan girdejini kesgitlemeli.

Çözüdi.

$$\Pi_{\text{has}} = 2540000 - 24000000 \cdot 0,06 - 470000 \cdot 0,032 - 300 \cdot 100 = 865,7 \text{ müň manat}$$

Girdeji – bu kärhananyň hojalyk işiniň umumylaşdyrylan görkezijisidir. Girdejiniň bölegini kärhana özi ulanylýar budjete, banklara öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin. Galan bölegi kärhananyň öz doly ygtyýaryna galýar we zähmet toparynyň zähmet haky bilen kärhananyň işiniň çeşmesi bolup durýar.

Görkezilenleriniň ykdysady ulgamynda ýöriteleşdirilen görkezijisi – düşewüntlilik.

Düşewüntlilik girdejiniň göwrümini kadalaşdyrylan dolanşyk serişdeleriniň we esasy önümçilik fondlaryň jemine gatnaşygyny häsiýetlendirýär. Bu görkeziji önümçilige berlen resurslaryny ulanşynyň derejesini kesgitleýär. Kärhananyň düşewüntliliği öndürilen önümiň göwrümine göni proporsional we önümçilik fondlaryň göwrümine öňküsi ýaly proporsional. Düşewüntlik önümçilik serişdeleri ykdysady, amatly ulanmagyny talap edýär, hem-de önüme çykan çykdajylary peseltmegini talap edýär.

Dag kärhanalarda umumy we hasaplanan düşewüntligi kesgitlenýär.

Umumy düşewüntlilik:

$$R_o = \frac{\ddot{I}_{\dot{a}}}{\hat{O}_{iCH} + O_{H\dot{a}}} \cdot 100\%;$$

Hasaplanan düşewüntlilik:

$$R_p = \frac{\ddot{I}_{\partial \hat{a} \tilde{n} r}}{\hat{O}_{OCH} + O_{H.O} - \hat{O}_{\hat{i} . \tilde{e}}} \cdot 100\%,$$

bu ýerde Π_6 , $\Pi_{\text{pач}}$ – balansdaky we hasaplanan girdeji, man.

Φ_{OCH} – esasy önümçilik serişdeleriniň ortaça ýyllyk gymmatlygy, man;

$O_{H.O.}$ – normirlenen dolanşyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk gymmatlygy, man;

$\Phi_{O.A}$ – tölegden boşalan, ýeňillikli esasy serişdeler, man.

Mysal. Dag kärhananyň umumy we hasaplanan düşewüntililigini kesgitlemeli, eger balans girdejisi 3200 mün.man, serişdeleriniň tölegi 840 mün.man. Esasy önümçilik serişdeleriniň ortaça ýyllyk gymmatlygy 18900 mün man normitlenen dolanyşyk serişdeleriň ortaça ýyllyk gymmatlygy 2100 mün man. Ýeňillikli esasy serişdeleriniň gymmatlygy 200 mln man; banka kredityň tölegi 150 mün man, zähmet resursyna 300 mün man.

Çözüdi.

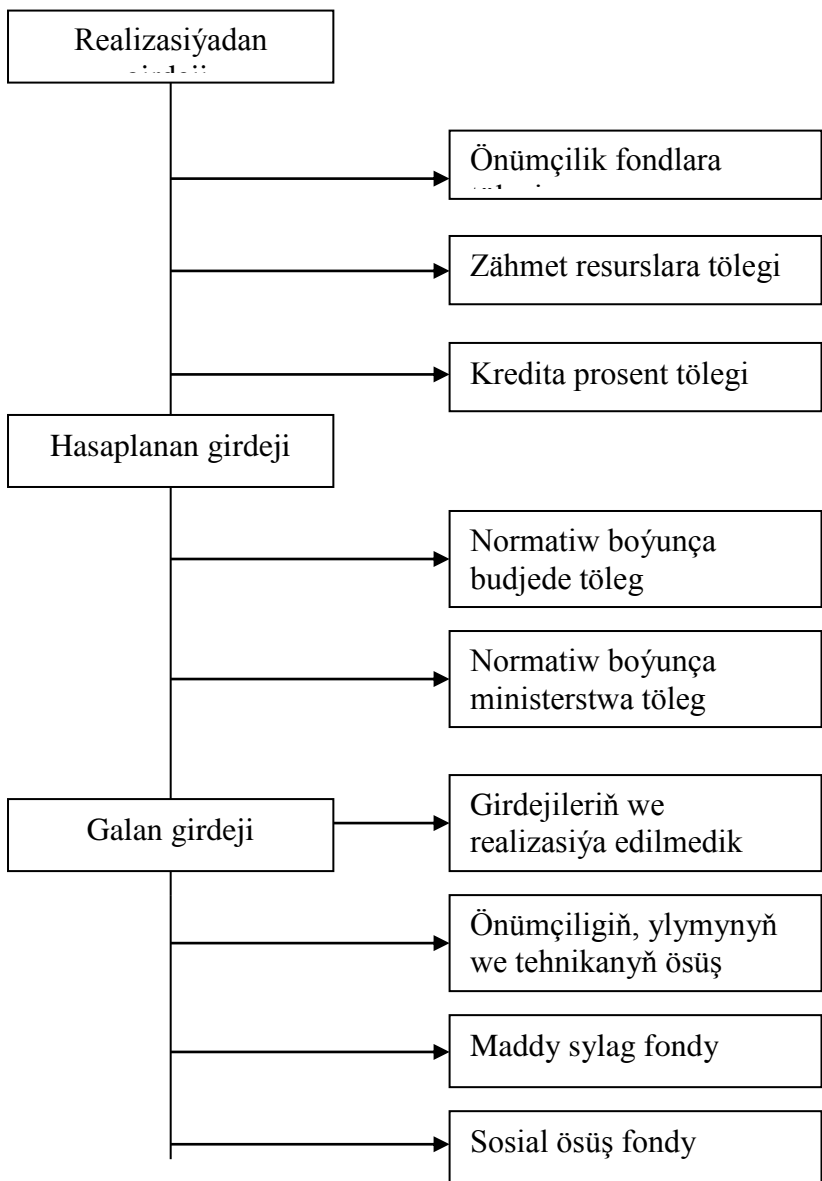
$$R_o = \frac{3200000}{18900000 + 2100000} \cdot 100 = 15,2\%$$

$$R_p = \frac{320000 - 840000 - 150000}{18900000 + 2100000 - 200000} \cdot 100 = 9,18\%$$

2.Girdejiniň bölünşiniň usuly.

“Döwlet kärhana barada” kanuny laýyklykda dag senagatynda girdejini paýlamak barada ulgamy işlenen. Ol önümçiliginiň netijeliligini ýokarylandyrmagyna gönükdirilen. Ulgamyň esasynda girdejileň tutumlaryň stabil normatiwy döwlet budjetine, ministerstwa, kärhananyň özüne önümçiligi giňeltmek üçin we başga gerekli çykdajylar üçin. Balansdaky girdeji aşakdaky ýaly ulanylýar.

Girdejiniň paýlaşynyň mysal shemasy.

Mysal. Kärhananyň hyzmatlaryny, işlerini we önümi realizasiýadan soň umumy girdejisi 1240 mün man düzýär. Öňümçilik fondlara tölegi 200 mün man, zähmet resursyna – 240 mün man. Döwlet budjete töleg normatiwy 40%, ministerstwa 20%. Kredita prosent tölegi 40 mün man. Ykdysady stimuilirmek fondlara ugradylýan girdejiniň göwrümini hasaplamaly.

Çözüdi.

1. Normatiwler boýunça bölünme girdejisi:

$$\Pi_p = 1240000 - 200000 - 240000 = 800 \text{ mün man.}$$

2. Kärhana galýan girdejisi we alnan ykdysady stimuilrlenýän fondlaryna galan:

$$\Pi_{\text{oct}} = 800000 - 800000 \cdot 0,4 - 80000 \cdot 0,2 - 40000 = 280 \text{ mün man.}$$

Hakyky girdeji, kärhananyň özüne galýan maddy höwes fondlara paýlanmanka, köpelip we azalyp bilýär göz önüne tutulmadyk girdejileri we çykadjylary ýa-da ýitkileriniň hasabyna.

3. Dag kärhananyň maliýe serişdeleri.

Dag kärhana öz hojalyk işi üçin hemme gerekli zatlary tölege satyn alýar, hem öz wagtynda gazyp alan peýdaly magdany we edilen dürli hyzmatlara pul alýar.

Pullarynyň gatnaşyk jemleri kärhananyň aýlanyş serişdeleriniň hemme stadiýalaryny öz içine alýan olaryň hojalyk işiniň maliýe tarapyny düzýär.

Dag kärhanalaryň maliýe serişdelerini gurnamak esasy prinsiplary aşakdakylardan ybarat:

- planlaşdyrmak, hojalyk hasabat, bankdan pul serişdeleri karz almak mümkinçiligi, kärhana öz hususy pul serişdeler bilen üpjün etmek, maliýe rezerwiň bolmagy.

Kärhanada maliýe rezerwi wagtlaýynça maliýe kynçylyklary düzetmek üçin we normal iş şertlerini üpjün etmek üçin gerek. Pul serişdeleriniň goşmaça gerekliginde önümçilik prosesi üznüksiz ýetirmek üçin kärhana döwlet banka ýüz tutup bilýär kredit almak üçin.

Bank kreditiň esasy prinsipleri:

puly gaýtarmak, çalt ýerine ýetirmek, maksady we maddy taýdan üpjünçilik.

Kreditlar uzakwagtlaýyn, ortaçawagtlaýyn we azwagtlaýyn tapawutlanýar.

Uzakwagtlaýyn kreditler düýpli gurluşyga, ortaçawagtlaýyn esasy serişdeleri giňeltmek üçin we gysgawagtlaýyn kredit (bir ýyla çenli) – dolanşyk serişdeleri formirlemek üçin berilýärler.

Gowy işleýän kärhanalara kredit amatly şertlerde berilýär.

“Döwlet kärhana barada “ kanuna laýyklykda kärhana hemme hasaplary, şol sanda bütjete tutumlaryny hem zähmet hakynyň töleglerini wagty gelende geçirýär. Bu düzgün hojalyk hasabynyň prinsiplerine doly derejede laýyk gelýär.

Täze zamanda ýenede bir düzgün çykdy, şol düzgüni bilen laýyklykda kärhana töleg düzgüne päsgel berse, onda bankyň haky bar şol kärhana barada tölemäge ukyply däl bildiriş bermek onuň bilen işleşýän kärhanalaryna. Banklara hak berilýär haýsy nobat boýunça kärhana öz bergileri boýunça töleglerini bermeli.

Kredit berýän kärhanalar önümiň getirmesini ýatymaga haky bar hem edilýän işi, kömegi, sebäbi kärhana tölemäge ukyply däl.

10 Bölüm

Tehniki we gurnamak çözgütleriniň ykdysady netijeliligine baha bermek.

1. Täze tehnika we düýpli goýumlaryň ykdysady netijeliligine baha berýän görkezijileriniň ulgamy.

Täze teknikanyň we düýpli goýumlaryň ykdysady netijeliligi kesgitlenende jemgyýet zähmetiň umumy we deňeşdirme ykdysady çykdajylarynyň netijeliligi ulanylýar.

Umumy (absolut) netijelilik alnan effektiň umumy göwrüminiň şol effekti üpjün eden maýa goýumlaryna gatnaşygy bilen kesgitlenýär.

Ykdysady effekt diýmek bir nähili-de bolsa täzeligi ulanmak hasabyna real tygşytlylygy almak. Düýpli goýumlar – bu esasy fondlary ýokarylandyrmak, köpeltmek we gaýtadan döretmek üçin niýetlenen pul serişdeleri.

Bütün senagat boýunça düýpli goýumlaryň umumy ykdysady netijeliligi $\Theta_{H.x}$ ýylyň dowamynda alnan milli girdejiniň (dohodyň) ösüşi ΔD şol ösüşe goýlan maýa goýumlaryň K gatnaşygy bilen hasaplanýar, diýmek:

$$\Theta_{H.x} = \Delta D / K.$$

Senagat pudaklar boýunça, düýpli gurluşyk boýunça, maýa goýumlaryň ykdysady netijeliligi Θ_n ýylyň dowamynda alnan girdejiniň ösüşi $\Delta \Pi$ şol ösüşi goýlan maýa goýumlaryň ΔK gatnaşygy bilen kesgitlenýär:

$$\Theta_n = \frac{\Delta \Pi}{\Delta K} \geq E_a, \text{ bu ýerde}$$

E_a – maýa goýumlaryň umumy netijeliliginiň normatiwi.

Täze gurulýan kärhanalar we aýratyn çäreler boýunça umumy ykdysady netijeliliginiň görkezijisi ($\Theta_{H.n}$) aşakda görkezilen ýaly hasaplanýar:

$$\Theta_{H.n} = \Pi - C / K_M = \Pi / K_M \geq E_a, \text{ bu ýerde}$$

Π – önümiň ýyllyk göwrüminiň lomaý bahasynda;

C – önümiň ýyllyk göwrüminiň özüne düşýän gymmatlygy;

Işläp duran kärhanalaryň çäreleri üçin:

$\Theta_{g.n.} = C_1 - C_2 / \Delta K \geq E_a$, bu ýerde

C₁ we C₂ – maýa goýumlaryny ýerine ýetirmegi öňünden we soňundan önümiň özüne düşýän gymmatlygy.

Umumy netijeliliginiň görkezijisi maýa goýumlarynyň netijeliliginiň umumy derejesini pudakda ýa-da bütün halk hojalygynda deňeşdirmäge mümkin edýär we şol maýa goýumlarynyň amatlylygyny, (maksada laýyklygyny) çözmek bolýar. Seredilýän maýa goýumlar netijelilikli edilýär, eger hasaplanan görkezijiler kadalyrdan artýarlar. Maýa goýumlaryň umumy ykdysady netijeliliginiň normatiwi kömür senagat boýunça 0,06, gara metallurgiýa kärhanalar üçin 0,15, reňkli metallurgiýa – 0,14. kabul edilen.

Mysal. Demir magdan karýeriň esasy serişdeleriniň gymmatlygy seredilýän wagtyň başyna 80 mln man, demir magdanyň ýyllyk alnyşyň göwrümi 10 mln tonn, magdanyň 1 t gazyp alnyşynyň özüne düşýän gymmatlygy 4,8 man. Planlaşdyrylan ýylda karýerde ekspluatasiýa dagulag maşynlaryň toplumy işe girizmeli: rotorly ekskowatory we konweýer ulgamy. Şu tehnikany işe girizmek netijesinde

magdanyň 1 t gazyp alynmagy peselýär 4,5 man çenli. Eger esasy fondlaryň gymmatlygy 90 mln manat çenli össe, maýa goýumlaryň umumy netijeliligini kesgitlemeli.

Çözüdi.

Düýpli goýumlaryň netijeliligi plan ýylda aşakdaky ýaly hasaplanýar:

$$\Theta = \frac{(4,8 - 4,5) \cdot 10000000}{(90 - 80) \cdot 10^6} = 0,3$$

Netije: Demirmagdan karýýerde dagulag toplumy işe girizilende düýpli goýumlaryň absolut netijeliligini üpjün edýär.

Absolut netijelilikden başga düýpli goýumlaryň deňeşdirme ykdysady netijeliligi hasaplanýar.

Ol tehniki taslama çözümleriniň arasynda iň ykdysady netijeliligini saýlamak üçin ulanylýar.

Düýpli goýumlaryň deňeşdirme ykdysady netijeliliginiň görkeziji hilinde jemlenen çykdajylar ulanylýar.

Her wariant boýunça jemlenen çykdajylar düýpli goýumlarynyň we akymlaýyn çykdajylarynyň jeminden ybarat:

$$3 = C + E_H \cdot K \rightarrow \min,$$

Bu ýerde – 3 – jemlenen çykdajylaryň ýyllyk göwrümi;

C – önümiň (ýyllyk göwrüminiň) özüne düşýän gymmatlygy

K – tehniki çözgütlerini ýerine ýetirmeginiň düýpli goýumlary.

E_H – düýpli goýumlaryň ykdysady netijeliliginiň normatiw koeffisiýenti.

C we K görkezijiler önümiň ýyllyk göwrümiň özüne düşýän gymmatlygyň we düýpli goýumlaryň jemi hilinde ýa-da önümiň birligine udel maýa goýumlaryň we özüne düşýän gymmatlygyň önümiň birligiň jemi hilinde.

Bütün halk hojalyk üçin deňeşdirme ykdysady netijeliliginiň koeffisiýentiniň aşaky goýberilen çenligi $E_H=0,12$, täze tehnikanyň ykdysady netijeliligi bahalanşynda $E_H=0,15$ alynýar. E_H koeffisiýenti normatiw ýyllyk täsiriniň göwrümini häsiýetleýär. Taraplary deňeşdirmek üçin olary deňeşdirme ýagdaýyna getirmeli we deňeşdirme üçin esasy dogry saýlamaly.

Seredilýän taraplar boýunça ykdysady görkezijiler soňky önümiň deň ýyllyk göwrümlerine täzeden hasaplamadan soň we şol işleriniň daş töwerege täsir edýän masştabyny göz önünde tutup deňeşdirilýär.

Aýratyn wariantlaryň görkezijileri öz arasynda we esasy wariantyň görkeziji bilen deňeşdirilýär. Esasy wariantyň hilinde öndebaryjy meňzeş kärhanalaryň “etalon” görkezijileri ulanylýar. Şol kärhanalar taslamalaryny ulanyp bilýärler.

Saýlanan wariantyň maksada laýyklygy ýyllyk ykdysady täsirini hasaplamak esasynda çözülýär. Ol aşakda görkezilen anyklama boýunça kesgitlenýär:

$$\Theta_r = 3_I - 3_{II} = (C_I + E_H K_I) - (C_{II} + E_H K_{II}).$$

Mysal. Çagyly öndürmek boýunça kärhananyň gurluşyna iň amatly warianty saýlamaly aşakdaky şertlere esaslanyp: I

	II	III
düýpli goýumlar, mln man	300	310
	290	
önümi ýyllyk göwrümini öndürmegine		
özüne düşýän gymmatlygy, mln man	13	10
	15	

Pudaklaýyn maýa goýumlaryň netijeliliginiň kadaly koeffisiýenti $E_H = 0,12$ deňdir.

Çözüdi.

1. Deňeşdirilýän taraplar boýunça jemlenen çykdaýylary (mln man) kesgitlemeli:

$$3_I = 13 + 0,12 \cdot 300 = 49$$

$$3_{II} = 10 + 0,12 \cdot 310 = 47,2$$

$$3_{III} = 15 + 0,12 \cdot 290 = 49,8$$

2. II tarapyň ykdysady efektyň ýyllyk göwrümi

I we II taraplar deňeşdirende:

$$\Theta_{rI} = 3_I - 3_{II} = 49 - 47,2 = 1,8 \text{ mln}$$

$$\Theta_{rIII} = 3_{III} - 3_{II} = 49,8 - 47,2 = 2,6 \text{ mln.}$$

Saýlanýan wariant II.

Eger wariantlar gurluşygyň dowamlyly boýunça düýpli goýumlaryň gurluşygyň ýyllary bölünme boýunça we gurluşygy yza giderli nobat bilen ýerine ýetirmekligini mümkinçiligi bolsa, onda deňeşdirme ykdysady netijeliligini hasaplarda wagt faktory hasaba alynýar.

Düýpli goýumlary deňeşdirme görnüşine wariantlar boýunça çykadjylaryň getirme koeffisiýenti kömegi bilen ýerine ýetirilýär:

$$b=(1+E_{H.n.})^t,$$

bu ýerde – b – getirme koeffisiýenti

t – ýyllaryň san nomerleri, ýagny getirilme ýerine ýetirilýär.

$$E_{H.n.}=0,08.$$

Gurluşyk döwürde edilen düýpli çykadjylaryň ýyllyk göwrümelerini kärhananyň kuwwatyny özleşdirmek ýylyna getirmegini anyklama boýunça ýerine ýetirilýär:

$$K_{np}=K_1(1+E_{H.n.})^t+K_2(1+E_{H.n.})^{t-1}+...+ K_t,$$

bu ýerde K_{np} – jemlenen düýpli çykadjylar, ýagny kuwwatyň özleşdirmek ýylyna getirilen, man;

$K_1, K_2, K_3,...,K_t - 1,2,3 - nji \dots, t$ ýyllarda çykan düýpli çykadjylar

Mysal Ogratma – sortlaşdyrma fabrikanyň çagyly öndürmek boýunça iki warianty anyklanýar, olaryň tehniki – ykdysady görkezijileri aşakdaky tablisada görkezilen.

Düýpli goýumlaryň netijeliligiň koeffisiýenti 0,15 deň bolsa gurluşygyň has netijelikli wariantyny kesgitlemeli.

Çözüdi.

1. Fabrikany wagtyndan öň işe girizmekden birwagtlaýynça täsirini kesgitlemeli 1 – nji wariant boýunça:

$$\Xi_{eg}=(4,6 - 3,4) \cdot 1000000=1,2 \text{ mln. rub.}$$

2. Düýpli çykdajylar wariantlar boýunça (fabrikanyň gurluşygynyň soňuna II wariant boýunça) getirilýär:

$$K_{npI}=3(1+0,08)^{3-1}+3,2(1+0,08)^{3-2}-1,2=5,77 \text{ mln man.}$$

$$K_{npII}=2(1+0,08)^{3-1}+2(1+0,08)^{3-2}+2(1+0,08)^{3-3}=6,5 \text{ mln man.}$$

3. Wariantlar udel jemlenen çykdajylaryň minimumyň boýunça deňeşdirilýär:

$$3_{npI}=3,4+0,15 \frac{5,77}{1} = 4,26 \text{ man} / \text{ì}^3$$

$$3_{npII}=2,9+0,15 \frac{6,5}{1,1} = 3,79 \text{ man} / \text{ì}^3$$

$$3_{npI}>3_{npII}$$

Ogratma – sortlaşdyrma fabrikanyň II tarapy netijelikli bolup çykdy.

Tarap	Ýyllyk önümçilik kuwwaty, mln m ³	Çagylyň 1 m ³ özüne düşýän gymmatly gy, rub.	Ortaça lomaý bahasy, rub/m ³	Gurlu şygyň möhle ti, ýyl	Düýpli goýumlar, mln man.			
					jemi	ýyllar boýunça		
						1 - nji	2 - nji	3– nji
I	1,0	3,4	4,6	2	6,2	3,0	3,2	-
II	1,1	2,9	4,6	3	6,0	2,0	2,0	2,0

2.Tebigaty goraýyş çäreleriniň netijeliligini ykdysady taýdan esaslandyrmak.

Tebigaty goraýyş çärelere hemme hojalyk işleri, ýagny daş töwerege otrisatel täsirini peseldýän ýa-da ýok edýän, saklap durýan, gowylandyryan we amatly ulanýan işleri degişlidir. Olaryň sanyna hojalyk işleriniň hemme görnüşleri, ýagny daş töwerege otrisatel antropogen täsirini peseltmegine ýa-da ýok etmegine ugrukdyrylan, we döwletiniň tebigy – resurs potensialyny saklamak, gowylandyrmak we amatly (tygşytly) ulanmak degişlidir. Şol çäreleriniň sanyna arassalaýan we zyýanyny aýran desgalaryň gurulşy we ulanylyşy, azgalyndyly we galyndysyz tilsimat prosessleriň we önümçilikleriň ösüşi, ýerleri rekultiwirleme, fauna we florany goramak, ýer astyny ýoramak we mineral resurslaryny amatly ulanmak degişli.

Daş töwereginiň hasaplanşy ykdysadyýete zyýanlyk getirýär. Şol zyýanlygynyň iki tarapy bar.

Birinji tarapy – adamlara, haýwan we ösümlük dünýäsine şol zyýanlygynyň täsirini önüni almak üçin çykadjylar;

ikinji tarapy – bu çykadjylar, ýagny hapalanan daş töwereginiň adamlara, haýwan we ösümlük dünýä, jemgyýet we hususy emläge täsir edýänligi bilen baglanşan.

Açyk dag işler bilen baglanan doly ekologiki zyýany $Y_{\text{ekol.}}$ aşakdakylardan jemlenýär: peýdaly magdanlaryň gurlaryny ýer astynda ýitgilerinden $Y_{\text{n.u.}}$; oba-hojalyk we tokaý ýerlerini döwlet haýryna geçirmekden $Y_{\text{c.x.}}$; $Y_{\text{l.y.}}$; suw resurslaryny Y_{s} we atmosferany hapalamak zyýanlygyndan.

Bütinleýin ol zyýanlyklaryň jemi ýaly hasaplanýar:

$$Y_{\text{ekal}} = Y_{\text{n.u.}} + Y_{\text{c.x.}} + Y_{\text{l.yg}} + Y_{\text{b}} + Y_{\text{am.}}$$

Tebigaty goraýyş çärelerine çykan çykdajylar öňi alynan ykdysady zyýanlygyň ΔY görüminden uly bolmaly däl. Onda çykan çykdajylar amatly bolýar.

Mysal. Peýdaly magdanyň kânini açyk usuly bilen edara haýryna almaly. Bu ýerler ýokary hilli we ekinçilik üçin ulanyp bilerler. Olaryň hasaplanan hasyllygy 35 μ /ga gelýär, 1 μ özüne düşýän gymmatlygy – 7,5 man.

Bu ýerleri dag işleri geçirmegine berilse, onda sowhoz pes hasyllylyk 17,5 μ /ga we 1 μ özüne düşýän gymmatlygyň 9,5 man ýerleri ulanmaly bolar.

Oba-hojalyk ýerlerini döwlet haýryna geçirmeli bolsa sowhozyň ykdysady zyýanlygyny kesgitlemeli.

Çözüdi.

1. Oba-hojalyk önümiň alynmadyk ýyllyk görümini hasaplarys:

$$Q_{\text{c.x.}} = \Gamma_{\text{отч}} \cdot S_{\text{отч}} = 35 \cdot 90 = 3450 \mu, \text{ bu ýerde}$$

$\Gamma_{\text{отч}}$ – döwlet haýryna geçen ýerleriň passyllygy μ /ga.

$S_{отч}$ – gmj işlerine berlen ýerleri

2. Ýityän oba hojalyk önümi ýerine ýetirmek ñüin täze ýerleriň meýdany hasaplarys:

$$S_{ocb}=Q_{cx}/\Gamma_{ocb}=3450/17,5=180 \text{ га}$$

3. Täze ýerleri özleşdirmek ñüin jemlenen düýpli goýumlary kesgitleýäris täze ýerleriň meýdançasyna we täze ýeriň gymmatlygy kadasyna esaslanyp:

$$K_{ocb}=S_{ocb} \cdot \Psi_{3cm}=180 \cdot 2000=360000 \text{ ман},$$

bu ýerde – Ψ_{3cm} – täze ýerleri özleşdirmek ñüin udel maýa goýumlaryň kadasy (PC+CP merkezi raýonlary üçin $\Psi_{3cm}=2000$ man/га)

4. Däne ösümleri täze ýerlerde öndürmek üçin ulanylyş çykdaýylary hasaplaýarys:

$$И=9,5 \cdot 17,5 \cdot 180=29925 \text{ ман}.$$

5. Her ýyl zyýanlygyň göwrümini kesgitleýäris.

$$\Delta И_{cx}=29925-7,5 \cdot 3450=4050 \text{ ман}.$$

6. Ykdysady zyýanlygyň umumy göwrümini hasaplaýarys:

$$Y_{cx}=4050+0,15 \cdot 360000=58050 \text{ ман}.$$

Daş töweregi goramak çäreleriniň netijesinde peýdasy ýüze çykýar:

- ekologiki tarapyndan, ýagny daş töwerege otrisatel täsiriniň peselmegi we atmosferada, suwlarda we toprakda zyýanly zatlaryň konsentrasiýasy azalmakdan we ulanmaga

ýaraýan ýerleriň meýdany ösmekden, peýdaly magdanyň gazyp almakda ýitkeleriniň azalmagyndan ybarat;

- sosial – ykdysady tarapyndan, ýagny durmuş şertleriniň gowylanmakdan we ulatyň saglygyny saklamakdan we goramakdan we döwletiň milli baýlygyň ösüşinden ybarat.

Zyýany aýrmakdan halkhojalyk tygşylylygy ($\Theta_{H.X}$) aşakdaky aňlatma boýunça hasaplanýar:

$\Theta_{H.X} = \Delta Y - 3_{\Pi.M.}$, bu ýerde

ΔY – daş töweregi hapalakdan öňüni alýan ykdysady zyýanlygyň bahasy.

$$\Delta Y = Y_6 - Y_0$$

bu ýerde Y_6 – bolan zyýanyň bahasy (çäreler geçirilenden öň)

Y_0 – çäreler geçirilenden soň galan zyýanyň bahasy

Tebigaty goraýyş çäreleriň hemme görnüşleri üçin çykdajylaryň netijeliligi aşakda görkezilen yzygiderlikde kesgitlenýär:

- daş töweregi hapalanmakdan we tebigy resurslaryň ýitkilerden zyýan hasaplanýar;

- tebigaty goraýyş çäreleri işlenýär;

- şol çäreler geçirmek üçin gerekli çykdajylar hasaplanýar;

- ýitgileri we hapalary azaltmakdan ykdysady peýdalylygy kesgitlenýär;

- tebigaty goraýyş çärelerine çykan çykdaýjlaryň netijeliligi bahalanýar we soňky karary kabul edilýär.

Tebigaty goraýyş çäreleriniň arasyndan iň netijeli warianty saýlananda goraýyş çykdaýjlaryň deňeşdirme ykdysady netijeliliginiň görkezijisi ulanylýar.

Gysgaça çäreleri geçirilende baha hilinde getirilen çykdaýjlaryň minimumy ulanylýar.

Uzak wagtlaýynça çäreleri geçirilende wagt faktoryň täsirini hasaba almaly, sebäbi wagt dowamynda ulanylyş çykdaýjlary we düýpli goýumlary üýtgeýärler.

11 Bölüm

Dag kärhanada uçotyň we önüm hojalyk işiniň analiziniň esaslary

1.Uçotyň esasy ähmiýeti, görnüşi we meseleleri.

Dag kärhananyň hojalyk işine ýolbaşçylygyň wajyp serişdesi-jikme-jik gurnalan uçot we hasabatdyr. Olaryň kömegi bilen kärhananyň önümçilik – hojalyk işi barada hemme taraplaýyn sistemalaýyn we dogry informasiýa ýetýär: önümçilik prosessyň ýöreyşi barada, önümçilik resurslarynyň barlygy we çykdaýjlary barada, önümçiliginiň rezewlary barada we ş.m.

Döwletde halk hojalyk uçotyň ýeke-täk ulgamy we onuň esasynda ýeke-täk başlangyç resminamalary tassyklanyldy. Bu ulgam operativ-tehniki , buhgalteriýa we statistiki uçotyň görnüşlerini öz içine alýar. Olaryň her biriniň öz konkret obýektleri, maksatlary, meseleleri we aýratynlyklary bar.

Operativ tehniki uçoty- önümçilik prosessynyň gidişinde önümçilik we hojalyk işini aýry taraplarynyň dürli gözegçiligi, ölçegleri, registrirleme we barlagy geçirilýär.

Operativ tehniki uçotyň esasynda gerekli wagtynda önümçilik prosessynyň gidişine operativ täsiri edilýär olaryň netijelilikligini üpjün etmek maksady bilen.

Ýer üsti dag işlerde uçotyň bu görnüşi önümçilik ýumuşyny ýerine ýetirilişini kontrollyk üçin ulanylýar we gazyp alynýan peýdaly zatlaryň üstündäki gerekmez jynslary aýyrmak işleri (g.m.j) : zähmet,maddy we ýangyj energetiki resurslary we maşyn enjamy ulanmak , önümi sarp ediljilere ýükläp ugratma we başgalar. Bu bolsa dag ussalar, bölümçeleriniň başlyklary, dispeçer gullugy we galan gullukçylaryň we bölüm işçileri bilen hakyky ýerine ýetirilýär.

Operativ tehniki uçotynda şeýle resminamalar düzülýär we ulanylýar: bellenilen iş görnüşleriniň önümçiligine smenalaýyn naryadlary; ussalaryň we dispeçer gullugyny smenalaýyn raportlary; sehlaryň her günki ýumuşyň esasy

görkezijileri ýerine ýetirilişi barada maglumatlar, skladyndaky saklanan serişdeleriniň san uçotyň kărtoçkalary, sklatdan serişdeleri goýbermegine limit kartoçkalar we başgalar.

Buhgalteriýa uçoty-kărhananyň hojalyk işini barlamak üçin gerek, we hojalyk serişdeleriniň pul balansynda aýlanyşygyny görkezýär.

Dag kărhananyň hemme edilýän hojalyk operasiýalar buhgalteriýa uçotynda şçotlaryň planyň kömegi bilen ýerine ýetirilýär.

Şçotlaryň toparlanyşy esasynda hasaba alynan resurslaryň ykdysady aýratynlyklary, serişdeleriň gatnaşyk häsiýeti we hojalyk prosesslaryň aýratynlyklary goýlan.

Buhgalteriýa şçotlary iki taraplaýyn tâblisa görnüşinde bolýar (ýa-da kitabynda ikitaraplaýyn ýazgysy). Şçotyň çep tarapynda, “debet” atly, hemme operasiýalar weserişdeleriň çeşmesi, ýagny şçoty köpeldýän ýazgylar; sag tarapynda “kredit” atly, ýagny şçoty peledýän, serişdeleriň çeşmelerini hem operasiýalary kesgitleýär.

Buhgalteriýa hasabynda hemme edilýän hojalyk operasiýalary bir görnüşe getirilen başlangyç resminamalary esasynda geçirilýär, hakyky ýuridiki güýjini eýeleýän: goşmaça, maliýe hasabatly, narýadlar, wedemostlar, tabeller we ş.m.

Statistiki uçoty- kărhanada hojalyk prosesslaryň sanynyň we hiliniň häsiýetnamasyny öwrenmek üçin ulanylýar.

Dag kärhanalarda statistiki uçotyň kömegi bilen toplana maglumatlary toplama, sistema we işläp taýýarlama ýerine ýetirilýär bütin karhana we onuň bölümleri boýunça. Analiziň esasynda planyň üýtgeýşiniň sebäpleri kesgitlenýär, karýeriň işlerini gowylandyrmak mümkinçiligi açylýar

Statistiki hasabatynyň esasynda , ýagny her dag kärhanada periodini düzülýän,başlangyç hasabyň materiallary bar,olar karýeriň önümçilikwe hojalyk işi barada hakyky maglumatlary öz içine alýar. Olara degişli: peýdaly magdany gazyp almak boýunça semanalaýin maglumatlary ; her aýda geçirilýän markşeýdar ölçegleriň maglumatlary; dag ussalarynyň raportlary; işçileriň işe çykmagy barada tabel uçody; serişdeleri bermek üçin limit kartoçkalar we ş.m.

Kärhana etmeli

- döwrebap hasaplaýyş tehnikanyň esasynda maglumatlary işläp bermek;
- hasabaty düzmek we kesgitlenen wagtynda tabşyrmak, hasabatlary we balanslary dogry bolmaly;
- maddy , zähmet we maliýe serişdeleri tygşytly we amatly ulanmak bilen berk barlagy ýerine ýetirmek;

Kärhnalaryň başlyklary nädogry maglumatlary hasabatda görkezse personal jogapkärdir.

2.Önümçilik-hojalyk işiniň analizi barada düşünje.

Ykdysady analiziň mazmuny hemme taraplaýyn, toplumlaýyn we biri-biri bilen baglanan hojalyk işlerini öwrenmek hem onuň esasynda önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmakdan ybarat. Analiz maglumatlary ýygnamak we işlemek bilen we çözgüdi Kabul etme bilen orta ýerine eýe bolýar.

Ýer üsti dag işlerde yndysady analiziň predmety karýeriň we onuň bölümçeleriniň hojalyk işi bolup durýar.

Ykdysady analiň geçýän önümçilik we hojalyk prosesslaryň esasyny açyp onuň esasynda önümçiligiň kemçiligini we zerarlaryny açmaly.

Ykdysady analiziň prosessynda esast meseleleri çözülýär: karýeriň hem onuň bölümçeleriniň işiniň hemme taraplaýyn toplumlaýyn bahalanyşy; önümçiligiň kämilleşdirilmegi we rezerwarlaryň ulanmakdan karýeriň tehniki ykdysady görkezijilerine täsirini kesgitlemek.

Ykdysady analiz dürli görnüşleridir. Ýolbaşçylyk derjesine we çözgütleriniň häsiýetlerine baglanyşyklydaky perspektiw, operativ, akymlaýyn analiz şol ýa-da başga periodyň netijesi we mazmuny boýunça-hemme hojalyk işiniň doly analizi ; aýry bölümçeleriniň işiniň local analizi;

Aýry görkezijileri boýunça tematiki analizi;

Öwrenmek usullary boýunça- toplumlaýyn ulgamly , funksional-ykdysady, deňeşdirme saýlanyp edilen.

Geçirmek peridy boýunça- her günde, aýda, kwartalda we ýylda; hasap işleri awtomatlaşdyryp we mehanizimleşdirme derejesi boýunça analiz ЭBM ulanyş bilen, hasaplaýyş – perforaty tehniki bilen, hasap-klwişmaşin bilen

Kärhananyň ömümçilik we hojalyk işini analizirmek üçin baş materiallar: statistiki maglumatlar, buhgalteriýa hasaplary, operativ tehniki hasabaty, plan görkezijileri hem-de önümçilik resurslaryň taslama we normativ çykdaýylary. Bundan başga-da analiza goşulýarlar. grafklar, dispetçer raportlary, işlemeýän wagtyň uçody , rewiziýalaryň aktlary, barlag aktlary, köp tirajly gazetlar we başgalalr.

Dag kärhananyň önümçilik we hojalyk işiniň ykdysady analizi gurnamak şeýle etaplary öz içine alýar: ony geçirmeginiň planyny düzmek; başlangyň maglumatlary taýýarlamak; karýer işiniň hiliniň we mukadyrynyň görkezijilerini öwrenmek kesgitlenen ugurlary boýunça; analiziň netijelerini umumylaşdyrmak ; ýüze çykan kemçilikleri aýyrmak üçin care görmek.

Kärhananyň işini analizirmek karýeriň ykdysady gullugy ýerine ýetirýär.

3.Kärhananyň önümçilik-hojalyk işini analizirlemegiň esasy usullary we ýollary.

Karhanada analitiki işi düzülen, teoriýa östi bilen esaslanan, tejribe barlanan usullary we ýollary bilen ýerine ýetirýär. Öwrenilýän perosesslaryň barlamagyna hem san tarapyna we hil tarapyna öns berilýär. Görkezijileriň üýtgeýişi hem wagt boýunça hem giňişlikde, ösüşde bütün kärhana boýunça we onuň aýry bölümçeleri boýunça.

Kärhananyň ömüçilik we hojalyk işiniň ykdysady analizi geçirilende şeýle esasy usullary we ýollary ulanylýar : işiniň hakyky görkezijileri planly görkezijileri bilen dürli wagtlar boýunça deňeşdirilýär ; aýry faktorlaryň umumylaşdyrylan görkezijä edýän täsirini ýüze çykarmak we ölçemek, analitiki görkezijileriniň biri biri bilen baglanan ulgamyny döretmek.

Deňeşdirme-ykdysady analiziň wajyp usulydyr, ýagny ykdysady görkezijileriniň biri- biri bilen baglanyşyny, olaryň ösüşini we maddy, zähmet we maliýeresurlaryny ulanmakda netijeligiň ýeten derjesini ýüze çykarmak mümkin edýär.

Hasap görkezijileri plan görkezijileri bilen öňki plan we hasabat görkezijileri bilen, ortaça pudaklaýyn görkezijiler bilen deňeşdirilýär.

Toparlama usuly- barlanýan görkezijileriniň arabaglanyşygyny we baglanyşygynyň häsiýetini öwrenmek mümikin edýär we olarda kanuna laýyklygyny we başda tendensiýalaryny açmak mümkinçilik berýwär. Bu usul öwrenilýän zatlaryň arasynda häsiýetli toparlary şol ýa-da başga alamatlary boýunça saýlamak esaslanan. Meselem kärhananyň struktur bölümçeleriniň toparlanşy önümçilik plany öerine ýetirmek derjesi boýunça öňdebaryjy we yza galýan bölümçeleri ýüze çykarmak mümkin edýär. Işçileriň razryad boýunça toparlanşy olaryň kwalifikasiýanyň häsiýetnamasyny berýär.

Önümçilikde dag ýerleri we öňde baryjy berleri saýlamak.

Önümçilikde netijeliligini ýokarlandyrmak, ýa-da, tersine, esasy öňde baryjy zwenolary, ýagny işlerinden kärhananyň weo onuň bölümçeleriniň netijelerinden aýgytly derejede karhananyň soňky netijeleri bagly blýar.

Eliminirowaniýe- bu barlagyň bir usuly, ýagny kömegi bilen öwrenýän görkezijiden faktorlaryň täsiri emeli bagdaýda aýrylýar we olaryň biri saýlanyp alynýar. Bu usul şol ýagdaýlarda ulanýar, haçan görkezijä bir topar faktorlar täsir edýär we olaryň her haýsysynyň täsirini kesgitlemeli. Usulynyň esasy umumylaşdyrylan görkezijä faktorlaryň her haýsysy yzly-yzyna ýükleýän hasabyna alynýarlar.

Seredilen usullar bilen hem balans usuly ulanylýan,saýlanan we tutuşlaýyn gözegçilik etme, absolýut we gatnaşykly ulaltmalar, ortça ulaltmalar, indekslar ulanylýar.

Soňky wagtlarda matematiki usullary giňden ulanylýar, ykdysady kibernetika we başgalarç Ykdysady-matematikiki usullarynyň ulanylşy önümçilik ykdysady informasiýany bir forma getimegini mümkin edýär.

Ykdysady analiziň usulyny we priýomynyň saýlanylşy analizirlenýär obýektiň häsiýetine, maksadyna we maksadyna laýyk iş goýmagyndan informasiýanyň hiline bagly

4.Analiziň manysy we yzygiderliligi.

Dag kärhanalarynda analizi şu yzygiderlikde geçirilýär:

- işiniň jemlenen esasy çykdaýjylary gözden geçirme, analiz: önümi öndürmek we realizasiýa etmek, kärhananyň gurnama-tehniki derjesi we önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak, esasy fondlary ulanmak, zähmet we kadrlar boýunça peýdaly magdany alynmagyň özüne düşýän gymmatlygy, boýunça, önümçiligiň girdeji we netijeliligi boýunça, maliýe ýagdaýy boýunça plan görkezijileri ýerine ýetirmek.

Dag kärhananyň esasy tehniki-ykdysady görkezijileri gözden geçirilende olaryň ösüşi umumy kanuna laýyklygy ýüze çykýar. Onuň üçin görkezijileriniň dinamikasy, ýagny kärhananyň bir

topar ýyllaryň içinde işini toplumly häsiýetlendirýär, we onuň ösüş esasy ugurlary kesgitlenýärç. Önümçiligiň göwrümi üýtgeýşi önümiň özüne düşýän gymmatlygy, zähmetiň öndürijiligi derjesi we ş.m barada umumy häsiýetnamasy berilýär.

Planlaryň peýdaly magdany alynyşynyň ýerine ýetirilişiniň umumy analizinden karýwriň önümçilik kuwwatynyň derjesi kesgitlenýär, ony saklaýan faktorlary ýüze çykýar we olaryň täsirini ýok etmek boýunça çäreler işlenýär.

Karýetiň resurslaryny ulanmagyna we gazyp alynma planlary ýerine ýetirmegine bildirýän täsirini onuň ritmiki işi önümi çykarmak boýunças we kalendar grafiki boýunça onuň realizirlemek. Karýetiň ritmiksiz işi peýdaly magdany gazyp alma boýunça önümçilik kuwwatyny doly derjede ulanmagyny berenok, zähmetiň öndürijiligini peseltmegine, özüne düşýän gymmatlygyny ýokarlanmagyny we maliýe kynçylygyna getirýär.

Işiniň ritmlylygyň analizi bütin kärhana boýunça hem onuň aýry bölümçeleri boýunça geçirilýär. Bu maksatlar üçin kwartallar, aýlar boýunça plany ýerine ýetirilmegi barada maglumatlary, işsiz durmagyny tölemek barada hasabat maglumatlar.

Ritmlylygyň bahalanyşy dürli görkezijiler bilen häsiýetlenýär. Iň sygymly görkeziji-ritmlylygyň koefisiýenty, ýagny aşakda görkezilen ýaly kesgitlenýär.

$$kp = \frac{\Sigma Q1 + \Sigma Q2}{\Sigma Qm} \cdot 100$$

Bu ýerde kp - ritmlylygyň koefisiýenti %

$\Sigma Q1$ -plan ýumuşy çäginde alnyşy haçan gije-gündiziň plany ýerine

ýetirilen we artygy bilen ýerine
ýetirilen t (m^3)

$\Sigma Q2$ -hakyky gazyp alnyşy günler boýunça haçan gije-gündiz plany

ýerine ýetirilenok t (m^3)

Önümçiligiň gurnamak-tehniki derejesi tehnikanyň ösüşi bilen dolandyryşyň ýagdaýy bilen önümçiligiň gurnalyşynyň derjesi bilen we gurnamak-tehniki çäreleriniň netijeliligi bilen

Önümçiligiň gurnamak-tehniki derjesiniň analizi bir topar ýylynyň dowamynda ýerine ýetirilýän we öz içine önümçiligiň gurnamak derjesini, tehniki derejesini, önümçiligiň ykdysady netijeligine tehniki derejesiniň täsirine baha bermek. Analiziä netijeleri watanymyzyň we daşary ýurt kärhanalaryň analogiýa maglumatlar bilen deňeşdirilýär.

Ulanýan tehnikanyň we önümçiligiň tehnologiýanyň derejesini analizirmek; çykýan önümiň hilini we progressiwligine analizi boýunça önümçiligiň tehniki derjesiniň ösüşi we ýagdaýyna baha bermegi we öwreniş.

Ýer üsti dag işleriniň tehnologiýany kämil etmegini, tehniki üpjünçiligini ýokarlandyrmak esasy rezerwarlary önümçiligiň tehniki derjesi analiz prosessynda açýlar.

Önümçiligiň tehnologiýasynyň we tehniki üpjünçiligiň derjesini bahalamak üçin şeýle görkezijiler anyklanýar; işçileriň ýaş düzümi; enjamyň könelilme we täzeleme koefisiýenti; zähmetiň esasy fond bilen enjamlaşdyrylanlygy we energiýa bilen üpjünçiligi;

Maşin we enjamyň umumy düzüminde öňdebaryjy tehnikanyň paýy; karýerde prosesslaryň mehanizirmek we awtomatlaşdyrmak derjesi.

Önümçiligiň gurnama derejesini aşakda aýdylan görkezijiler häsiýetlenýär; ýöriteleşdirmek, konsentrirlemek we kombinirleme, koperatiwleşdirmek, önümçiligiň ritmliligi, üznüksizligi, proporsianallyk, önümçilik siklynyň dowamlylygy, kärhananyň önümçilik strukturasy we başgalar.

Kärhananyň dolandyrmak ýagdaýyny anyklamakda ýolbaşçylaryň, hünärmenleriň, gullukçylaryň wekiçi hyzmatkärleriň paýlary senagat-önümçilik personalyň umumy düzüminde paýlary kesgitlenýär.

Esasy önümçilik fondlary ulanmagy analizirlemekde şeýle taraplara üns berilýär:olaryň ýagdaýy we hereketi, esasy önümçilik fondlary ulanmak görkezijileri, esasy fondlaryny ulanmagyň netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça çäreleri işlemek.

Esasy önümçilik fondlaryň ulanmagyny analizirlemekde şeýle soraglara üns berilýär:esasy fondlary ulanmak görkezijileri, şol fondlary ulanmagyna faktorlaryň täsirine san bahalanşy we netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça çäreleri işlemek.

Esasy fondlaryň ýagdaýy we hereketi önümçilik gurluşynyň üýtgeýşi hasaby bilen we ortaça ýyllyk gymmatlygy, tehniki ýagdaýy, täzelenme we könelme koefisiýentler bilen häsiýetlenýär, bahalanýar.

Esasy önümçilik fondlary ulanmak derjesi umumylaşdyrylab we bölekleyin görkezijileriň ulgamy esasynda bahalanýar.

Umumylaşdyrylan görkezijiler

1. Esasy fondyň önüm berşi (esasy önümçilik fondlaryň ortaýylyk gymmatlygyň 1 manadyna önümi çykarmak)
2. Esasy fondyň harçlanyşynyň netijelegi
3. Fondyrentabellik-esasy önümçilik fondlaryň orta ýyllyk gymmatlygyň 1 manadyna düşýän girdeýjiniň göwrümi.
4. Önümçilik kuwwatynyň ulanyş görkezijisi.

Bölekleýin görkezijilere- enjamyň ekstensiw (hil taýdan dälde san taýdan artma köpelmek) ; intensiw (güýçli depginli, ýokary derjeli)- enjamy ulanmak; integral (bitewi , tutuş) enjamy ulanmak; smenalaýynlyk koefisiýenti we.ş.m.

Karýerde esasy önümçilik fondlaryň netijelilikleri analiziň esasynda obýektiw netijeler edilmeli, ýagny esasy fondlaryň önüm öndürişini ýokarlandyrar.

Zähmet we kadyrlar boýunça görkezijileriň analizi göz önünde tutýar kärhanada kadrlaryň sanyny, düzümini we hereketini öwrenmek; zähmet öndürjiliginiň we onuň ösüş faktorlarynyň derjesini we zähmet haky fondynyň ulanmagyny öwrenmekden ybarat.

Analiziň esasy maksady- zähmet öndürjililigini ýokarlandyrmak rezerwlaryny we olaryň önümiň göwrümine täsirini ýüze çykarmak.

Edebiýatlar.

1. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň „Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin“ Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. „Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry“ Milli maksatnamasy. „Türkmenistan“ gazetini, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. „Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy“. Aşgabat, 2006.

10. Галлиев Ж.К. Экономика предприятия. Общий курс с примерами из горной промышленности. Учебник для вузов. М. изд-во МГТУ 2001.
11. Мелехин Е.С. Экономика недропользования практика, проблемы и развитие.
12. Назарова З.М. Маутина А.А. и др. Экономика геологоразведочных работ. М. Руда и металлы 2000
13. Экономика и управление геологоразведочным производством. МПР РФ, АО Казнедра Москва-Алматы 1999
14. Экономика предприятия.. Учебник для вузов Под редакцией В.Я. Горфинкеля, Е.М. Куприянова, В.П. Прасолова и др. Москва банки и биржи, ЮНИТИ 1996
15. Экономика, организация и планирование геологоразведочных работ. Под редакцией Э.А.Азроянц, В.Т. Борисович, З.М. Назаровой и др. Москва Недра 1992

Mazmuny

№	Mowzuk	Sahypa
1	Giriş	3
2	Dag senagaty halk hojalygynyň ulgamynda.	5
3	Dag magdan gazyp alýan senagtynyň döwlet kärhanasy.	9
4	Dag magdany gazyp alýan senagatyň çig mal bazasy	13
5	Dag senagatynyň esasy serişdeleri.	17
6	Dag kärhananyň zähmet resurslary.	34
7	Dag senagatynyň önümine özüne düşýän gymmatlygy.	38
8	Dag kärhanalaryň önümi we dag senagatynda bahanyň döreýşi.	46
9	Dag senagatynyň önüminiň girdejisi we düşewüntliligi.	49
10	Tehniki we gurnamak çözgütleriniň ykdysady netijeliligine baha bermek.	55
11	Dag kärhanada uçotyň we önüm -hojalyk işiniň analiziniň esaslary	63
	Edebiýatlar.	73
	Mazmuny.	75